

El Castell Termenat d'Olèrdola

MONOGRAFIES D'OLÈRDOLA **1**

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Olèrdola**

Olèrdola
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Caixa Penedès
Obra Social

AJUNTAMENT
D'OLÈRDOLA
(ALT PENEDES)

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

ISBN 84-393-6651-5

9 788439 366515

MONOGRAFIES D'OLÈRDOLA 1

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Olèrdola**

El Castell Termenat d'Olèrdola

Olèrdola

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Caixa Penedès
Obra Social

AJUNTAMENT
D'OLÈRDOLA
(ALT PENEDÈS)

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. DADES CIP:

Batet, Carolina

El Castell termenat d'Olèrdola. - (Monografies d'Olèrdola; 1)

Bibliografia

ISBN 84-393-6651-5

I. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Olèrdola II. Títol III. Col·lecció: Monografies d'Olèrdola; 1

1. Castell d'Olèrdola (Olèrdola, Catalunya) - Història 2. Olèrdola - Arqueologia. 3. Olèrdola - Història - 476/1472, Edat mitjana

904(467.1 PeA Olèrdola)

946.71 PeA Olèrdola

Número de Col·lecció de l'Institut d'Estudis Penedesencs 145

© De l'edició: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, Institut d'Estudis Penedesencs, Caixa del Penedès, Ajuntament d'Olèrdola
Del text: Carolina Batet Company
De les imatges: autors i institucions corresponents

COORDINACIÓ EDITORIAL: Teresa Carreras Rossell

SUPERVISIÓ LINGÜÍSTICA: www.cege.es

SEGONS DISSENY GRÀFIC DE: Josep M. Mir
Col·laboradors: Marta Bachs i Jaume Sellarés

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: www.cege.es

CORRESPONDÈNCIA
I INTERCANVIS: Museu d'Arqueologia de Catalunya
Passeig de Santa Madrona 39-41
08038 Barcelona
Tel: +34 93 423 21 49 / +34 93 423 56 01
Fax: +34 93 325 00 33
mac.cultura@gencat.net

ISBN: 84-393-6651-5
DIPÒSIT LEGAL: B. 13795-2005

EL CASTELL TERMENAT D'OLÈRDOLA

BARCELONA, 2004

Carolina Batet Company

PRESENTACIÓ

El Museu d'Arqueologia de Catalunya disposa des de la seva creació l'any 1995 d'una sèrie de jaciments i museus monogràfics arreu del país que són cabdals per explicar la nostra història i donar a conèixer el nostre ric patrimoni arqueològic. El conjunt arqueològic d'Olèrdola (Alt Penedès), ubicat dins del Parc Natural del Garraf, constitueix un d'aquests conjunts privilegiats. Ubicat a la muntanya d'Olèrdola, els diferents grups socials que l'han ocupat des de l'època del bronze fins als nostres dies, han deixat un entramat d'edificacions, construccions i evidències materials, algunes monumentals, altres no, que són testimonis de la rica història del lloc. Les construccions de l'*oppidum* ibèric d'Olèrdola, les monumentals muralles de la fortificació romanorepublicana amb la seva impressionant cisterna tallada a la roca, la seva església romànica de Sant Miquel, les seves necròpolis medievals amb tombes antropomorfes o les restes del seu castell medieval ubicat a la part més enlairada del turó, són alguns d'aquests elements significatius d'Olèrdola ben coneguts de tothom.

7

La titularitat pública del conjunt d'Olèrdola, adquirit per la Diputació de Barcelona l'any 1963 i la construcció l'any 1971 d'un museu monogràfic dins del mateix jaciment, han facilitat la recerca i la recuperació d'Olèrdola, depenent sempre de la seu de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Tot i així, és la nostra voluntat en la nova etapa que iniciem del Museu d'Arqueologia de Catalunya, potenciar les diferents seus que conformen aquest equipament nacional i vincular-les i arrelar-les d'una forma encara més forta amb el seu territori. La seu d'Olèrdola, en una situació immillorable i tan propera a l'àrea metropolitana de Barcelona, ha de convertir-se en el centre de recerca, documentació i difusió del ric patrimoni arqueològic existent en aquest territori, vinculat estretament amb els municipis de Moja, San Miquel d'Olèrdola, Sant Pere de Molanta i Viladellós i evidentment amb el patrimoni natural i paisatgístic del Parc Natural del Garraf. Des de la Generalitat de Catalunya, a través del Museu d'Arqueologia de Catalunya, treballarem per dotar de mitjans econòmics i humans la seu d'Olèrdola per facilitar la seva correcta gestió i la seva difusió social.

Aquesta primera monografia d'Olèrdola és un pas endavant per difondre el coneixement de l'assentament medieval i per iniciar una sèrie de divulgació científica dels programes de recerca duts a terme des del Museu d'Arqueologia. Agraïxo especialment a la seva autora, la Dra. Carolina Batet, el seu treball i esforç en la recopilació i estudi de totes les fonts documentals de l'Olèrdola medieval que, sens dubte, seran de cabdal importància en el moment d'interpretar les dades facilitades per les excavacions arqueològiques. Agraïxo també a la Sra. Núria Molist, conservadora i responsable en aquests darrers anys de la seu d'Olèrdola del Museu d'Arqueologia de Catalunya, els programes d'actuacions efectuats en el conjunt monumental, tant des del punt de vista de la recerca com de la conservació i difusió, així com a totes les persones que han col·laborat i col·laboren amb el nostre Museu. Des del convenciment que els resultats assolits, com els que ara tenim ocasió de presentar, justifiquen l'esforç dut a terme per totes elles.

Barcelona, 1 de novembre de 2004

Francesc Tarrats Bou

Director general del Patrimoni Cultural
Departament de Cultura
Generalitat de Catalunya

PRESENTACIÓ

Unes de les principals fonts de riquesa del municipi d'Olèrdola, són la seva natura i la memòria històrica, per això totes les iniciatives que serveixin per difondre i protegir aquests béns, l'Ajuntament no tan sols les ha d'aplaudir, sinó que n'ha de participar. El conjunt monumental d'Olèrdola, és el marc perfecte on s'integra història i natura, l'assentament es troba situat dins el Parc Comarcal d'Olèrdola amb gran valor natural i paisatgístic, que encara fa més atractiva la seva visita.

Olèrdola, anys ençà, havia estat el "pany-i-clau" de la Catalunya Nova a la Catalunya Vella. En època medieval es mencionada com una de les principals ciutats dels futurs comtats catalans. La seva situació estratègica immillorable i les seves construccions (cisterna, església, castell...), formant un important conjunt monumental, així ens ho demostra. Tampoc podem oblidar que la història d'aquest conjunt es remunta a l'edat del bronze. La importància d'Olèrdola, es veu reflectida per la quantitat de fonts documentals que ens han arribat fins els nostres dies i la curiositat que ha despertat a multitud d'estudiosos, preocupats per treure'n l'entrellat de quines persones havien viscut en aquell indret i de quina manera ho havien fet. Ara, gràcies a l'estudi de la Doctora Carolina Batet, les fonts medievals quedaran recollides en una publicació, documentació que penso és un complement perfecte al treballs arqueològics, per avançar en els coneixements de l'assentament medieval.

9

Per tant des de l'Ajuntament d'Olèrdola, no podem estar menys que satisfets, per la publicació d'aquest estudi. Agrair a la seva autora Carolina Batet, Doctora en Història Medieval per la Universitat Autònoma de Barcelona el seu esforç en la recopilació de les dades publicades. Agrair a la Sra. Núria Molist responsable del Conjunt Arqueològic d'Olèrdola, tota la seva dedicació per conservar, difondre i potenciar el conjunt Arqueològic i la història del municipi. Agrair a l'Institut d'Estudis Penedesencs la seva col·laboració en aquest projecte i d'altres relacionats amb la cultura olerdolenca. Agrair, finalment, al Museu d'Arqueologia de Catalunya que hagi fet possible aquest estudi, que servirà per avançar en el coneixement del nostre passat, la nostra història. Moltes gràcies a tots.

Josep Tort Miralles
Alcalde d'Olèrdola

PRESENTACIÓ

Quan, potser ja entrat el segle xx, el concepte de la identitat comarcal comença a esdevenir popular i efectiu, en els referents d'adscripció al Penedès hom hi situa des d'un primer moment el castell d'Olèrdola, no sols per la seva ubicació en l'espai d'una comarca que havia estat terra de marca i de sempre era i és indret de pas, sinó també pels referents aportats pel mestre Manuel Milà i Fontanals. D'aquesta crida en poden ser una excel·lent mostra els treballs arqueològics del pare Martí Grivé als anys trenta, base inicial del Museu de Vilafranca, i de l'extensa labor d'estudi i excavació portada a terme fins als nostres dies.

Tot i les edicions de guies monumentals, volums de divulgació i monografies sobre aspectes concrets, ens calia un volum de conjunt sobre el castell d'Olèrdola. El treball de Carolina Batet i Company esdevé en aquest sentit una aportació especialment valuosa per comprendre els aspectes claus d'un conjunt històric que, com ella mateixa apunta en el seu treball ha constituït i constitueix una font de treball i anàlisi de gran vàlua, però que també amaga encara molts aspectes que caldrà anar esbrinant des de la recerca històrica i documental. En conjunt, però, aquest treball ofereix una magnífica base per al coneixement global d'Olèrdola com a castell situat en la historiografia del món medieval, en l'entorn del comtat de Barcelona.

11

Ens permet, a més, conèixer i entendre l'entorn social de l'espai del feudalisme, la vida i el treball dels pagesos i el paper d'Olèrdola a la baixa edat mitjana i és en aquest sentit que ofereix una decidida voluntat didàctica.

Tot plegat fa d'aquest volum una eina ben notable per a la divulgació dels aspectes més significats d'un indret que esdevé essencial per al coneixement de la història del nostre Penedès. És així que cal remarcar com el treball de Carolina Batet, qui ens havia ofert ja alguns altres estudis sobre castells termenats en l'entorn de la marca de Barcelona, esdevé un estudi que tot i el rigor no perd en cap moment la voluntat divulgativa, un estudi que fa possible que tots aquells que estimen Olèrdola com a referència dels orígens d'un passat penedesenc que ens identifica puguem tenir arguments de coneixement per entendre millor la història medieval de casa nostra.

Joan Solé i Bordes

President de l'Institut d'Estudis Penedesencs

Novembre de 2004

PRESENTACIÓ

Amb aquest volum dedicat a una de les etapes més emblemàtiques d'Olèrdola com és la corresponent a l'època medieval, el Museu d'Arqueologia de Catalunya inicia la sèrie de publicacions monogràfiques sobre el conjunt històric, al qual seguiran properament nous números en què es donaran a conèixer els resultats de les darreres intervencions arqueològiques al jaciment, les quals han aportat un volum considerable d'informació sobre l'ocupació de la muntanya de Sant Miquel en els darrers 4.000 anys.

L'estudi de Carolina Batet que veu la llum en aquesta primera monografia és un punt d'inici bàsic per a la investigació futura de l'alta edat mitjana a Olèrdola, amb amplis camps encara per destapar arqueològicament i d'un indubtable interès a tots nivells: el Pla dels Albats –un extens, complet i sense alteracions d'assentaments posteriors, vilatge extra murs–, l'aula-castell situada al cim i lliure també de construccions posteriors al segle XII, les esglésies romàniques i preromàniques de Sant Miquel i de Santa Maria –manca des encara d'un exhaustiu estudi– i les seves necròpolis. Sens dubte, la intervenció integral en aquests enclavaments –sigui més propera o llunyana en el temps– comptarà d'entrada amb una base documental sòlida gràcies a l'aportació que es fa en aquesta monografia.

13

Altrament, i malgrat que les dades arqueològiques són encara parcials, la possibilitat de confrontació entre aquestes referències i les dades documentals ha estat ja present en aquest treball, amb un profitós i enriquidor contrast d'informació i d'hipòtesis entre l'equip de recerques d'Olèrdola i l'autora. Els resultats extrets de les intervencions arqueològiques dutes a terme tant a l'entrada al recinte com a l'àrea de la cisterna i de la pedrera i donades a conèixer i publicades fins ara de forma parcial i dispersa en revistes i reunions científiques, aporten una valuosa informació al coneixement de la història d'Olèrdola. Trobar nexes d'unió entre la informació del registre arqueològic i la informació escrita –de natura, orígens i conformació ben distints– no ha estat fàcil, però hem tingut ben present que una sense l'altra no es pot escriure la història de l'Olèrdola medieval.

A voltes, més enllà de dades que permetin inferir la composició social dels habitants de l'interior del vilatge, són elements puntuals que lliguen amb un fil sinuós i imaginari els revolts de la història. Mentre els documents ens parlen de vinyes que es compren i es venen, de la cisterna i de les sitges i de les bótes presents en els inventaris, l'arqueologia posa a la llum una zona de premsat de vi i un celler, i també nombroses sitges i, gràcies a l'arqueobotànica i l'antracologia, és possible identificar granes de raïm de forma abundant i ceps de vinya, a més de tàxons de moltes altres espècies que permeten als especialistes reconstruir el paleoambient de fa 1.000 anys. Mancats de la informació escrita directa en totes les anteriors fases d'ocupació d'Olèrdola, poder conèixer el nom d'alguns dels habitants d'Olèrdola de fa un mil·lenni –no ens enganyem, el nom d'aquells que disposaven d'unes rendes considerables– és, per als arqueòlegs dedicats a períodes més reculats, tot un luxe. Coneixem, si, el nom del propietari de la casa al costat de la cisterna però difícilment sabrem el nom del ferrer que treballava en la ferreria just passada la porta d'entrada.

Malgrat tot, hom ha de ser conscient que la part de la història que podem reconstruir per mitjà de petits bocins reunits aleatòriament no és més que això, una part del tot. Cada nova peça que s'afegeix sovint –i és bo que així sigui– genera noves reflexions.

Si ens endinsem en el passat més recent d'Olèrdola intentant resseguir els esdeveniments protagonitzats per institucions i entitats i per historiadors i historiadors de l'art, arqueòlegs, erudits, afeccionats i excursionistes –bé per lliure bé aixoplugats per una institució i sobre els quals en aquest volum se'n fa un ampli estudi historiogràfic–, es té la sensació que el lloc hagués pogut tenir més sort. I no és que no hagués estat objecte de l'atenció de noms importants dins la historiografia del segle XIX i XX (sols cal anomenar Puig i Cadafalch, Gómez Moreno, Milà i Fontanals...) i d'institucions de pes (l'Institut d'Estudis Catalans, el Servei de Conservació i Catalogació de Monuments de la Diputació de Barcelona, però en general perviu el regust dels treballs inacabats o que no han tingut continuïtat –amb les excepcions que pertoca–, amb una desigual i descompensada línia d'atenció i interès. Cal aquí recordar els treballs dels anys 70/80 del segle XIX de Milà i Fontanals i del pare Llanas entre molts altres erudits, que publicaren i teoritzaren sobre les ruïnes olerdolanes; a l'inici dels anys 20 del segle XX, amb els treballs arqueològics de Maties Pallarès de l'IEC que mai es veieren publicats complets, o a la segona meitat d'aquesta dècada, amb la restauració de l'església dirigida per Geroni Martorell; les intervencions i estudis d'Albert Ferrer Soler a cavall entre els anys 40 i 50 sobre el *castrum* i l'església de Sant Miquel...

Entremig d'aquests moments que agosaradament podríem qualificar d'àlgids, s'obren llargues etapes de molt menor activitat. L'interès per Olèrdola s'ha mantingut reduït a un àmbit més local, amb personatges com Pere Giró, el qual impulsà la compra pública de la finca per part de la Diputació de Barcelona l'any 1963 i prospectà abastament els entorns d'Olèrdola com ho feu també de tot el Penedès.

Fins i tot un fet tan important per al desenvolupament d'Olèrdola com a equipament públic com fou l'adquisició de la finca privada per part de la Diputació de Barcelona no comportà inicialment cap modificació substancial quant a musealització i a impuls de la recerca. Va haver de transcórrer quasi una dècada –novembre de 1971– perquè s'obris el recinte al públic amb un petit museu monogràfic, el qual, per cert, contenia materials que en bona part no procedien d'Olèrdola, sinó d'altres jaciments catalans (Empúries o Moleta del Remei, que es trobaven dipositats al Museu Arqueològic de Barcelona) o museus (el Museu de Ceràmica de Barcelona va cedir diverses peces de ceràmica medieval i moderna catalana que res tenien a veure amb Olèrdola). Els escassos materials originaris de la muntanya o dels seus encontorns havien estat recollits en superfície i presentaven una fragmentació que no els feia gaire atractius al visitant. Tot plegat, simptomàtic de l'estat de la investigació al jaciment.

Un centenar d'anys després de les primeres campanyes arqueològiques i de restauració no hi havia pràcticament res per mostrar i es coneixia ben poca cosa de la història d'Olèrdola, a banda d'informació proporcionada pels textos medievals i alguns bons treballs puntuals, especialment sobre la muralla i l'església, però sense oblidar articles que es feien ressò d'aspectes "menors" com les sitges o les cases. No és fins l'any 1983 que es reinicien els treballs arqueològics. Des d'aquell moment, han estat poc més de 20 anys d'intervencions més o menys continuades, d'irregular i desafortunada trajectòria en els seus inicis, fet que ha retardat l'elaboració dels resultats, però que alhora, ha permès incrementar de forma més que notable el coneixement del conjunt.

Un nou moment d'inflexió es produí l'any 1995, quan el museu monogràfic i les restes d'Olèrdola varen ser traspassades a la Generalitat de Catalunya –juntament amb Empúries i el Museu Arqueològic de Barcelona–. Entre els anys 1997 i 1999, l'ara seu d'Olèrdola del Museu d'Arqueologia de Catalunya es dotà d'un Pla Director i es reformà completament el museu.

Les bases del futur desenvolupament d'Olèrdola com a equipament patrimonial varen quedar plasmades en el redactat del Pla Director. Era –i és encara– un pla moderadament ambiciós, el qual fa incidència en tots aquells aspectes que un equipament ha de tenir sòlidament assentats, des d'unes infraestructures adequades pensades per atendre el millor possible al visitant fins a una adequada política de promoció. Tot i que les línies generals del Pla Director d'Olèrdola resten pendents d'aplicació, ha estat possible implementar en els darrers anys alguns dels programes que la proposta contenia. Entre ells, el treball que ara presentem i que el Museu d'Arqueologia de Catalunya posa a les mans dels lectors interessats en el conjunt olerdolà.

La necessitat de disposar d'un estudi documental de l'etapa altmedieval era ben manifesta, no sols a causa de la fragmentació dels estudis i d'una certa confusió en les dades que la seva repetició sistemàtica

dins la bibliografia havia conferit carta d'autenticitat, sinó, i sobretot, perquè la importància de l'indret i la basta documentació disponible ho feien imprescindible.

El conjunt històric d'Olèrdola ha de mirar el futur amb optimisme, després d'anys d'erràtica odissea. El jaciment haurà de tenir la suficient capacitat de gestió, que li permeti desenvolupar de forma ordenada i contínua els programes continguts en el Pla Director, tant els referents a la recerca, restauració i musealització –amb intervencions en les esglésies, com al castell o al mateix Pla dels Albats tal com hem fet esment més amunt– com a l'adequació de l'equipament o la reorganització paisatgística de l'entorn immediat, menys agressiva amb el monument que l'actual. L'esmentat Pla Director fa especial incidència en la vertebració amb l'entorn territorial, destacant el seu paper de motor cultural i científic, i en especial amb el parc d'Olèrdola que l'envolta, que, a banda de l'indubtable interès natural, conté destacats elements culturals d'èpoques diverses que complementen i amplien el coneixement històric de Sant Miquel.

Octubre de 2004

Núria Molist i Capella

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola

UN PRÒLEG A UN PROBLEMA

¿Fins a quin punt se sap on era exactament Catalunya en el seu principi? De fet, la qüestió mai no és exposada amb claretat. Una resposta podria ser: en qualche punt de l'anomenada Catalunya Vella, un de molt interior i de molt dens. Tampoc es coneix amb precisió el moment en el temps en què començà la dilatació de la petita bola. Ho esmento perquè Carolina Batet, tant en aquest llibre com en un anterior (1996), tracta el que habitualment és descrit, en la historiografia, com a expansió comtal, del seu poder i del seu ordenament institucional, com a conquesta. Els dos termes, tot i compartir significats, no són, tanmateix, idèntics. En realitat, Carolina Batet inclou en el títol del seu llibre de 1996 l'expressió "expansió comtal" que resulta ser prou inconsistent amb l'ús molt preferent però no exclusiu, al llarg del llibre, del terme "conquesta". I això suposa una innovació de perspectiva. L'establiment del domini comtal sobre la marca de Barcelona, entre els segles x i xi, la seva "ocupació" (pàgs. 80-82) resulta haver estat una conquesta, això és: "... una acció planificada i organitzada des de la mateixa casa comtal, que no necessita per explicar-se cap moviment de població, i els col·laboradors de la qual no són petites famílies pageses d'"aprisionadors" a qui la xarxa castral ofereix protecció i cohesió, sinó importants famílies nobiliàries, ara sí, amb importants vincles a la Catalunya Vella, àmpliament recompensades per la seva participació" (pàgs. 96-97). A més d'entelar la visió d'una petita epopeia d'augment nacional per trasllat íntim de pagesos del nord, de la Catalunya Vella, acompanyant uns senyors dirigents, vers el sud, la descripció de Batet planteja la qüestió inesperada de com distingir una conquesta d'una expansió. I no és gens fàcil de contestar. Batet al·ludeix a una "acció planificada i organitzada des de la mateixa casa comtal", és a dir, deliberada. No és, tanmateix, clara en assenyalar els procediments en què s'efectuà la conquesta. Deixat així, el lector inevitablement tendirà a considerar que operacions militars formarien part d'aquesta "acció planificada i organitzada". Però això enlloc és evident. No dic que no passés sinó que no hi ha rastre documental d'aquesta guerra inicial.

17

L'avantatge dels termes expansió i ocupació, profusament usats pels historiadors, és, justament, el seu imprecís significat i el no fer cap referència a seqüències concretes. Parlar d'expansions i d'ocupacions permet aquelles laxituds i deformacions conceptuals tan apreciades entre l'ofici. Parlar, en canvi, de conquesta implica reconeixement de propòsits i procediments coactius precisos. I també de conquerits. Batet adverteix amb perspicàcia que la documentació no permet confirmar aquella expansió popular, guiada per senyors guerrers, sobre una marca buida o quasi buida. Aquella Catalunya Vella heroïcament vessant en una terra avinent no pot, des de la perspectiva de Batet, ser així contada. En primer lloc, segons aquesta perspectiva, la documentació indica clarament que foren els senyors guerrers qui protagonitzaren la conquesta, sense incitacions de pagesos pobladors vinguts espontàniament del Nord. I en segon lloc, hi ha, per tant, conquerits. Les escriptures mostren "... com l'expansió comtal se superposa cronològicament a un procés de poblament forçosament més antic" (pag. 97). I, en efecte, un considerable lèxic –*villae, villare, loci, casas, curtis, solariis, domos, edificia*, etc.– dóna indicis clars d'una vida organitzada per gent altra, anterior, a la conquesta. Els castells termenats serien el relleu físic i institucional d'aquesta apropiació comtal.

En el llibre *El Castell Termenat d'Olèrdola* (2004), que ara es publica, C. Batet fa un esforç per precisar la fesomia de la conquesta. El tret més reconeixible continua sent "l'entramat de relacions instrumentals i símbols polítics teixits pels comtes de Barcelona i els seus magnats per tal de fer efectiu el control d'unes terres recentment conquerides". Cal situar aquest "recentment" entre 911-937, dates entre les quals fou

construït el castell d'Olèrdola. Els conquerits també adquireixen més relleu. Sota l'esment concís d'"una població més antiga" es belluga, ombrívol, "un grup de persones autòctones, majoritàriament amb noms gòtics i germànics". Com assenyala Batet, es tracta d'un registre antroponòmic "ben poc original, comú a molts altres indrets de la Catalunya Vella i les àrees més properes...". La novetat de la descripció com a conquesta, tant en el text de 1996, com en el d'ara, de l'ocupació de la Marca de Barcelona és, justament, introduir un escull considerable en la narració de l'extensió de Catalunya que ocorre sempre dins un interior sobretot conceptualment clar fins, almenys, les conquestes de Tortosa (1148) i de Lleida (1149). També, com s'ha advertit abans, significa desconnectar les accions dels feudals per establir i consolidar dominis polítics de migracions de pagesos a ser possible espontànies. Batet, en aquest darrer text seu, troba indicis dels efectes de la conquesta sobre l'ordre pagès antic, previ. La conquesta inauguraria cicles agraris que reduirien les zones de pastura per haver-les dedicat al conreu dels cereals i de la vinya, "obligant els ramats a recórrer grans extensions fins a les pastures estiuenques del Pirineu". La funció de monestirs com el de Santes Creus o de Vallbona queda, així, netament assenyalada.

Fos com fos, aquesta conquesta "a ponent del Llobregat", en expressió dels seu primer formulador, Ramon Martí (1992), és de mena diferent a les posteriors de Tortosa i Lleida amb l'objectiu clar de destrucció social dels andalusins. Per consegüent, seria desitjable augmentar al màxim el grau de precisió de coneixement d'aquesta conquesta de la Marca de Barcelona per comprovar si fou o no fou, en efecte, una experiència social que pogués servir en l'elaboració del cànon de destrucció que l'església i els feudals faran servir posteriorment. Atesa la recerca fiable existent, sembla, més aviat, que l'experiència que permet concebre la destrucció poblacional com a objectiu primer de la conquesta sigui la de les contrades andalusines de l'Ebre. Tant R. Martí, com C. Batet identifiquen la construcció de castells, l'ús de fortificacions anteriors i la seva terminació institucional com el resultat de més gruix de la conquesta i mostren, amb més precisió i complexitat en el cas de Batet, com, justament, la funció de tota la trama era el domini profús sobre la població. No és el cas de Tortosa i Lleida, després. La importància d'aquesta "conquesta silenciosa" en el "desenvolupament de les institucions feudals a Catalunya" (Martí 1992, 32), del qual Olèrdola és, per tots els motius assenyalats amb agudesa per Batet, un formidable cas, és ben reconeguda.

També ho és la complexitat i profusió documental del procés de feudalització, per dir-ho curt. Els recents estudis de Jeffrey A. Bowman (2004) sobre la definició de la propietat i les disputes que això va generar entorn de l'any 1000 i el d'Adam J. Kosto (2001) sobre, justament, els pactes d'aliança –el poder, l'ordre i la paraula escrita– entre 1000 i 1200 no fan sinó analitzar aspectes crucials d'aquest desenvolupament institucional i deixar, un altre cop, el medievalisme català en una posició incòmoda, si incòmode és haver, altra vegada, d'afegir notes i comentaris a recerques d'embalum fetes per altri, aquesta vegada en anglès. Tanmateix les anàlisis de considerable perícia tècnica de Bowman i Kosto accepten el context historiogràfic general del medievalisme espanyol i "bonnassienà", en particular.

Això fa que la prolixitat formativa de les aliances i disputes hagin de ser vistes des de supòsits extraordinàriament febles com el de l'existència d'un "creixement" agrari –del qual no s'ha aconseguit mai una descripció consistent (Barceló, Sigaut 2004)– o el d'un al-Andalus reduït a la "frontera" amb els cristians –qualque podria explicar-ho bé, això?–, als pagaments tributaris en or, etc. Per descomptat que no es pot esperar que sigui la recerca internacional sobre la història de Catalunya qui es faci càrrec de discutir els supòsits hispànics ben simples a partir dels quals es basteix la narració orientant amb invencible deformació la recerca. És clar, que hauria de ser l'acadèmia interior que ho fes, això. Per cert, ni Kosto ni Bowman esmenten en les seves àmplies bibliografies el llibre de Carolina Batet de 1996. La seva consulta, tal vegada, hagués pogut provocar-los qualque dubte sobre fins on és interior o exterior Catalunya i també qualque dubte sobre l'unanimitat acadèmica post-Bonassie.

El tipus de perspectiva i d'enginy descriptiu de Carolina Batet requereix la creació d'un cos empíric nou, que no és a l'abast encara. Només llavors, quan s'obtingui, quan es coneguin dimensions, gruixos i mesures, es podrà avaluar adequadament el gran mèrit d'haver-hi pensat, d'haver gosat refusar l'enganyós reflex dels miralls deformants.

Miquel Barceló Perelló

Catedràtic d'Història Medieval

Universitat Autònoma de Barcelona

AGRAÏMENTS

La preparació d'aquesta publicació ha estat el resultat d'un encàrrec realitzat pel Museu d'Arqueologia de Catalunya i, concretament, per la responsable del jaciment arqueològic d'Olèrdola, Núria Molist. Agraeixo a aquesta institució i a Núria Molist, de manera molt especial, la possibilitat d'aprofundir en l'estudi d'un tema que ja m'havia interessat. Conèixer de prop la qualitat del treball que està portant a terme Núria Molist al capdavant de la direcció de l'excavació del jaciment i la seva difusió, conjuntament amb la resta de persones que normalment col·laboren amb ella –Josep Mestres, Josep Maria Bosch i Rosa Maria Senabre sobretot– ha estat per a mi una experiència enormement esperançadora, en uns moments en què la recerca interdisciplinària és tan costosa de veure. Alguns dels encerts del llibre que teniu a les mans segur que tenen a veure amb tots ells.

Les planimetries reproduïdes a la publicació són obra de Núria Molist i la majoria de les fotografies que hi apareixen provenen del fons del Museu d'Arqueologia, però Juana Maria Huélamo i Josep Maria Solias, de l'empresa Kuanum i Josep Antón Pérez, de Triade, així com Alfred Mauri i Josep M. Massachs, de l'Arxiu Històric i Comarcal de Vilafranca també ens n'han ofert alguna. A tots ells els ho agraeixo. Igualment voldria agrair al personal dels diversos arxius que he consultat la cortesia amb què m'han atès i, finalment, al professor Miquel Barceló, el temps que va esmerçar en fer una lectura acurada del text, que segur ha servit per millorar-lo.

CIVITAS SIVE CASTRUM: OLÈRDOLA EN LA HISTORIOGRAFIA MEDIEVAL CATALANA

UN INTERÈS ANTIC

L'indret d'Olèrdola va suscitar des de molt aviat l'interès dels historiadors i, més endavant, a aquest interès també s'hi va afegir el d'erudits locals i arqueòlegs. Al final del segle XIX, les planes escrites sobre les runes d'Olèrdola i el ressò de les discussions entorn dels seus orígens i naturalesa tenien tal magnitud que un dels eclesiàstics més influents per l'esperit de la Renaixença, Josep Morgades, bisbe de Vic i restaurador del monestir de Ripoll, va consagrar una convocatòria dels premis que anualment concedia la seva diòcesi a treballs sobre les runes penedesenques. A l'obra guanyadora, signada per Ramon Freixas i dedicada a la memòria de Manuel Milà i Fontanals, s'hi podia llegir: 'La primitiva Olèrdola y Sant Miquel d'Erdol de la Etat Mitjana, se han estudiat degudament y bé pot dirse que está agotada la materia' (Freixas 1893, 7-8).

Aquesta producció historiogràfica, de característiques ben desiguals, lluny d'haver passat desapercebuda ha estat tinguda en compte en algunes de les monografies o guies contemporànies sobre les runes del castell, les quals s'han iniciat amb una descripció més o menys extensa de la informació apareguda en aquestes publicacions anteriors (Ferrer 1949; Ripoll 1978; Molist 1999). Fins i tot algunes recerques recents sobre aspectes més específics també han procedit de la mateixa manera i així, per exemple, l'estudi del document de l'acta de dotació de l'església de Sant Miquel, publicat per Muntaner el 1994, inclou tot un apartat dedicat als 'autors que han fet ús del document de dotació' (Muntaner 1994, 23-27).

Les raons que expliquen aquesta tradició de, per dir-ho així, 'crítica historiogràfica' són diverses. En primer lloc, cal considerar que fins al treball de Milà i Fontanals (1868 i 1880), que es va valer per primera vegada de la documentació procedent del

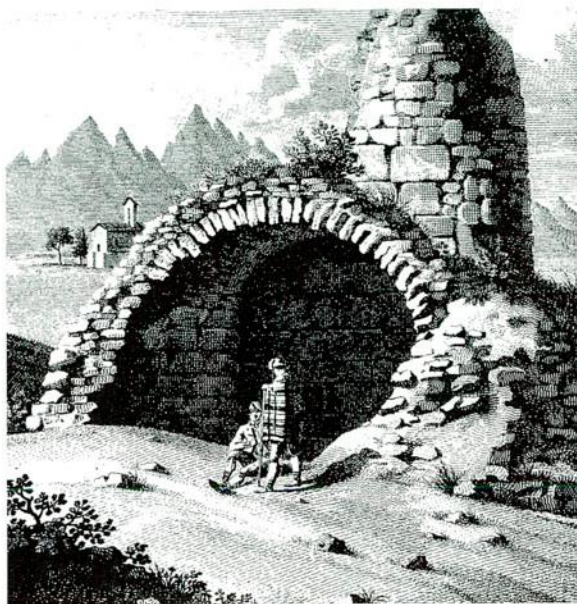

Figura 1. A banda de les tombes antropomorfes, Alexandre Laborde també va llegir aquesta imatge del castell i la torre, amb l'església i les muntanyes de Montserrat al fons. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.137).

monestir de Sant Cugat recentment dipositada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, tot el que s'havia escrit sobre el castell d'Olèrdola procedia de la cita d'autors anteriors, atès que l'anàlisi de fonts primàries es reduïa al maneig d'un nombre molt reduït de documents que s'anaven repetint mecànicament. Igualment, la manca d'excavacions arqueològiques incidia en la mateixa direcció. Alguns dels autors que van escriure sobre les runes del castell d'Olèrdola es podien vanagloriar d'haver estat a l'indret una o dues vegades —com el monjo premostratenc Jaume Pasqual, que el visità el 1776—, però la majoria amb prou feines el coneixien. Això explica, per exemple, que les il·lustracions molt poc realistes d'Olèrdola que va incloure Alexandre de Labor-

de –viatger i espia de Napoleó– a la seva obra, on el pla del sòl on són excavades les tombes antropomorfes apareix de forma vertical i no horitzontal com a la realitat, no només no van ser contestades per ningú, sinó que la discussió entorn de la cronologia de les *sepultures olerdolanas* va estar durant molts anys falsejada d'origen per aquest malentès (Laborde 1811; Cebrià 1987).

Però al costat d'aquests aspectes d'ordre metodològic, hi ha una altra raó que explica aquesta tradició de 'crítica historiogràfica'. Es tracta de la consideració que 'Les ruïnes d'Olèrdola estan profundament lligades a la història de Catalunya (...) Diversos autors, i amb diversa fortuna, des del segle XVIII fins als nostres dies, han intentat reviuir aquesta història, progressant lentament des de les interpretacions més o menys basades en llegendes fins a l'estudi realista de les ruïnes' (Ripoll 1978, 9). En d'altres paraules, després d'haver-lo impregnat de simbolismes, ha estat la mateixa historiografia qui ha convertit el castell d'Olèrdola en un *tema* de la història de Catalunya, i per demostrar aquest fet ha estat sempre pertinent observar el protagonisme de l'indret en les obres dels historiadors il·lustres precedents. Filla d'aquest context, la 'crítica historiogràfica' entorn d'Olèrdola ha acabat per no tenir massa sentit, perquè l'anàlisi dels autors que han precedit cada un dels nous estudis no ha tingut com a finalitat la contextualització i sistematització dels coneixements assolits sobre l'indret, sinó la justificació de la centralitat del tema escollit en el discurs historiogràfic nacionalista.

ORIGEN I FIXACIÓ D'ALGUNS TÒPICS HISTORIOGRÀFICS

Olèrdola es va fixar com a *tema* de la història catalana a mitjan segle XIX, de la mà d'uns historiadors romàntics que, com a la resta de països europeus, van establir les dates de les seves 'biografies nacionals', encara que aquí no comptessin amb l'ajuda del govern ni amb el suport de les institucions acadèmiques (Fontana 1996, 10). Al final del segle, Balari Jovany es va referir al castell d'Olèrdola en un capítol dedicat a l'eixamplament de les fronteres del comtat de Barcelona i, citant de forma textual Pròsper de Bofarull, va escriure: 'Sunyer edificó el célebre castillo de Olérdola en el Penadés, hacia el año 929, sobre las ruinas de la antigua ciudad de Olérdola asolada por los sarracenos en su primera irrupción en España' (Balari Jovany 1899, 300). Efectivament, l'any 1836 Pròsper de Bofarull ja havia recuperat el castell d'Olèrdola, citant els textos d'alguns cronistes siscentistes, com Diago i Pujades, i, sobretot, els escrits del canonge Jaume Pascual. Pascual, del qual es coneix la correspon-

dència mantinguda amb el marquès de Capmany, l'any 1789 també va escriure una carta al seu amic Francesc Papiol de Padró, de Vilanova i la Geltrú, on li explica l'existència de les runes del castell d'Olèrdola, que ell mateix havia visitat, i postula que molt possiblement han de tractar-se de les restes de *Carthago Vetus* (Ferrer 1949, 39-40). La identificació de les runes d'Olèrdola amb la ciutat de Ptolomeu no era original de Pascual, sinó que es remunta al segle XV, quan el bisbe humanista Joan de Margarit la va plantejar a la seva obra *Paralipomenon Hispaniae* i, sense moure's d'aquest ambient eclesiàstic, va continuar rebent l'adhesió dels cronistes esmentats del segle XVII, Francesc Diago (1603) i Jeroni Pujades (1609).

Tot i que la proposta partia d'un error en la traducció del text original del geògraf alexandri, segons la qual *Carthago Vetus* es trobava al nord de l'Ebre, la identificació d'Olèrdola amb una ciutat clàssica és una de les raons que explica l'interès dels historiadors romàntics per l'indret d'Olèrdola. L'erudit i poeta Pau Piferrer, per exemple, no dubta a incloure'l al seu *Recuerdos y bellezas de España: Principado de Cataluña* (1839), on es canten alhora la bellesa i l'antiguitat dels paisatges regionals. Tanmateix, al costat dels qui van continuar defensant la identificació de les runes amb la ciutat de Ptolomeu, com el mateix Pròsper de Bofarull (Ferrer 1949, 41), d'altra banda tan procliu a defensar les velles glòries medievals catalanes, entre els ambients erudits de la Renaixença ja es van alçar les primeres veus que ho posaven en dubte. Per alguns, immiscits en una certa moda *orientalista*, les muralles havien estat obra de tirrens, semites o fenicis, d'altres, en canvi, ja van plantejar per primera vegada la possibilitat que es tractés d'una construcció realitzada per poblacions ibèriques o romanes, i postulaven que les runes podien correspondre a l'indret de Subur (Cebrià 1987, 8-9).

Aquest és el context en què apareix la primera gran monografia sobre el castell. Es tracta dels llargs articles de Milà i Fontanals, 'Apuntes históricos sobre Olérdula' i un 'Apéndice', publicats a las *Memorias de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona* el 1868 i el 1880 respectivament. Aquest vil·lfranquí, amb una càtedra de literatura a la Universitat de Barcelona, tenia una concepció monogràfica de la història –on s'inscriu el seu estudi sobre Olèrdola– que posava l'accent en els fets concrets enlloc de les generalitzacions que tant agradaven a alguns dels escriptors romàntics contemporanis. El treball, del qual l'any 1979 Pierre Bonnassie encara diu que, malgrat la seva antiguitat, és l'únic 'al qual ens podem remetre' (Bonnassie 1979, 107), reflecteix bona part dels supòsits de la historiografia romàntica sobre Olèrdola.

Tot i que el primer interès que mou Milà i Fontanals és 'el deseo de combatir la opinion, entónces dominante en España y fuera de ella, que colocaba en Olérdula la antigua *Cartago Vetus*', immediatament afegeix que també pretén 'utilizar la nueva luz que en la historia moderna de aquella poblacion arrojan muchos documentos, por nadie citados, del Cartulario de San Cugat (Cucufate) del Vallés, con el qual se ha últimamente enriquecido el incomparable Archivo de la Corona de Aragón' (Milà i Fontanals 1880, 3). Si fins aleshores l'emmirallament produït per la cultura clàssica i la possible identificació de les ciutats de les fonts llatines havia concentrat l'atenció dels erudits, el punt de vista de Milà i Fontanals reivindica per primera vegada el passat medieval d'Olèrdola i el situa al centre del seu estudi, dedicant-li, de fet, força més pàgines que a l'antiga discussió sobre el possible origen clàssic de les muralles.

Aquesta perspectiva nova —que tan bé situa Milà i Fontanals entre les corrents Renaixentistes, per les quals el gloriós passat medieval de Catalunya constituïa el fonament de la seva reconstrucció nacional— s'acompanya de dos altres premisses que també cal considerar. En primer lloc, ja ho hem comentat, l'atenció a les fonts escrites conservades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Entre d'altres coses, l'atenció a les fonts primeres permet a Milà demostrar la falsedat d'una suposada cita de l'indret en una escriptura de l'any 917, fins aleshores considerada com la primera referència documental d'Olèrdola (Milà i Fontanals 1880, 12). Però d'altra banda, també cal fer menció del bon coneixement que tenia Milà i Fontanals del paisatge del castell, fet que li permet de destacar l'existència 'Al lado izquierdo de la muralla y sobre el camino (...) de una línea de espacios cuadrados abiertos en las rocas' i, més avall, a l'indret de la Vall 'de grandes cavidades, y en una de ellas á lo menos, señales de haber servido, no ya para simple habitación, sino para fragua ú oficina de fundicion de metales', tot i les reserves mostrades per l'autor vers la possibilitat del seu origen medieval, atès el silenci de la documentació (Milà i Fontanals 1868, 64-65).

Un altre factor que també va incidir en la recuperació del passat medieval d'Olèrdola va ser la discussió sobre l'adscripció cronològica de les tombes antropomorfes que es troben en les dues necròpolis de l'indret encara que, paradoxalment, Milà i Fontanals va ser un dels investigadors que més va insistir en una atribució antiga d'aquestes necròpolis. Abans de finalitzar el segle, van defensar la procedència preromana de les tombes el mateix Milà i Fontanals, Hernández Sanahuja (Milà i Fontanals 1880) i Martorell i Peña (1879), mentre que Antoni de Bofarull (1876), el pare Llanas (1883), Botet i Sisó (1889) i Freixes i Miret (Freixes 1893) ja van argumentar que corresponien a enterraments cristians, basant-se sobretot en

el fet que es trobaven associades a esglésies cristianes. En començar el segle xx, alguns estudiosos comarcals encara van continuar acceptant les posicions de Milà i Fontanals, però la tesi sobre el seu origen medieval cada cop guanyava més adeptes, fins que l'any 1968 l'estudi d'A. del Castillo (del Castillo 1968) va fer desaparèixer tots els dubtes que encara quedaven sobre la cronologia de les tombes olèrdolanes (Molist 1996-1997, 217-218).

El fil argumental de l'estudi de Milà i Fontanals sobre Olèrdola a l'edat mitjana el constitueixen les tres 'restauracions' que va patir l'indret, emplaçat en una regió fronterera de 'la España reconquistada'. La primera restauració d'Olèrdola la va protagonitzar el comte Sunyer, quan l'any 929 va aixecar 'sobre las ruinas de la antigua Olérdula un castillo y una iglesia' (Milà i Fontanals 1868, 514-515). La segona restauració se situa l'any 992, quan el levita Sunifret hi va fer construir una altra església, atès que des de l'atac d'al-Mansur el 986 Olèrdola havia quedat 'no del todo desierta, ni tampoco cautiva, pero si desmantalada' (Milà i Fontanals 1868, 516-517). Finalment, la tercera i última restauració es va produir després que el 1108 'una gran muchedumbre de mohabitas (almohades) y otros sarracenos incendiaron toda aquella tierra hasta el castillo de Gelida, profanaron los templos y despoblaron la provincia', fet que va obligar el comte Ramon Berenguer III a concedir franqueses i seguretat a 'todos los que se estableciesen en él (Olèrdola) ó permaneciesen ó trabajasen en su restauración' (Milà i Fontanals 1868, 524-525). Tot i que l'anàlisi de Milà i Fontanals pretenia fonamentar-se en la literalitat de la documentació que utilitzava i el seu relat delata aquest esforç positivista, pocs anys després un deixeble seu no dubta en apartar-se'n i, despullant d'erudició el seu discurs, mostra Olèrdola com 'el bressol de la reconquesta de la patria catalana de les mans dels alarbs' per, tot seguit, reconstruir la mateixa història de 'restauracions' iniciant el relat de la següent manera: 'La primera menció que d'Olérdula se troba en la historia dels fets de la reconquesta de la terra catalana del poder dels moros se refereix al any 929...' (Freixas 1893, 8 i 22). Quan a la segona dècada del segle xx Rovira i Virgili publica la seva ingent *Història nacional de Catalunya*, el paper d'Olèrdola ja està ben ajustat i consolidat i els avatars de l'església i del castell hi apareixen en la mesura que permeten calibrar la 'consolidació del domini català al Penedès' (1976, 237). Veurem més endavant com la historiografia contemporània amb prou feines ha començat a revisar aquesta adjudicació.

Quina és la lectura de les fonts que fan els historiadors de la Renaixença per atorgar aquest paper a l'indret? Tal com comentava al començament d'aquest capítol, a diferència d'altres països, aquí els his-

toriadors romàntics no van poder comptar amb la col·laboració de les institucions ni de govern ni acadèmiques per fixar les dates de la 'biografia nacional' de Catalunya. El que sí que podien fer aquests historiadors, però, era recórrer als textos generats des dels cercles de poder de l'edat mitjana, quan els cronistes de les cancelleries comtals i reials o els escribes de les biblioteques monacals sí que comptaven amb la protecció d'una monarquia que, alhora, protagonitzava les gestes de la nació que els il·lustrats romàntics volien recuperar. Això explica, entre d'altres coses, l'impuls donat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó des de mitjan segle XIX i la publicació d'obres com *Los condes vindicados*, de Pròsper de Bofarull, on aquest autor pretén reprendre la tradició d'històries generals del Principat, interrompudes des de Jeroni Pujades al començament del segle XVII, i actualitzar-la des de la perspectiva del criticisme i l'ús de les fonts antigues. Centrada en el perfeccionament de la seqüència genealògica i cronològica dels temps comtals, a *Los condes vindicados* Bofarull també es va fer ressò de l'acció 'restauradora' de Sunyer sobre Olèrdola (Pròsper de Bofarull 1836, I, 109). Cal tenir en compte que Pujades, la *Crónica universal del Principado de Cataluña* del qual, escrita el 1609, s'acabava de publicar el 1833 amb la col·laboració del mateix Bofarull, dedica tot un capítol a la 'restauració y redificación de la ciudad y castillo de Olerdula en el Panadés', (Pujades 1833, VII, 311).

L'obra que, segons tots els autors, marca els orígens de la historiografia catalana fins a considerar-se la 'primera història oficial de Catalunya', és la *Gesta Comitum Barcinonensium*, començada a finals del govern de Ramon Berenguer IV. Essent, de fet, una genealogia dels llinatges comtals i dels seus titulars, a semblança de les velles genealogies carolíngies, en ella s'hi relaten molt pocs esdeveniments i per això és ben significatiu que el seu autor s'aturi a esmentar i remarcar la presa de Barcelona el 985, quan 'sarrayns vengeren e destruiren tota la terra e preseren la ciutat' (IEC 1925, 124). Poc abans i, molt probablement al monestir de Sant Cugat, entre el 1149 i el 1153 s'havia començat a redactar una família de texts annals-

tics anomenada *Cronicones Barcinonenses*, on altra vegada la seqüència dels reis francs interromp la seva successió regular per registrar el 985 la presa de Barcelona per al-Mansur. Tal com assenyala Zimmermann, 'la menció dels monjos de Sant Cugat de la presa de Barcelona enmig d'una genealogia dels reis francs no respon a una simple exigència domèstica; tradueix la necessitat de celebrar l'esdeveniment com una etapa essencial de la història del país' (Zimmermann 1989, 84). En organitzar entorn dels esdeveniments del 985 tota la seva proposta de 'construcció historiogràfica', els autors d'aquestes primeres cròniques van convertir els atacs d'al-Andalus en el preàmbul necessari dels triomfs posteriors, i la capacitat de superar-los en el signe del destí de la història del país (Zimmermann 1989, 96).

Olèrdola es va acabar convertint en un argument central d'aquesta elaboració ideològica. Tot i que de manera explícita apareix per primera vegada a les cròniques siscentistes, la invenció d'Olèrdola com a bastió de les forces cristianes enfront de l'agressivitat musulmana que, com un Fènix, també reneix fins a tres vegades, ja estava implícita en el discurs historiogràfic construït des de la monarquia per explicar el *naixement* de la història de Catalunya, des del moment en què va situar aquest *naixement* en els episodis de destrucció protagonitzats pels musulmans i la necessària reconstrucció posterior. És natural, doncs, que quan al final del segle XIX els historiadors romàntics més positivistes recorrien a la lectura de les fonts escrites no trobin cap contradicció entre les dades que aquestes aporten i el discurs que hereten dels escribes de la casa comtal barcelonina, fidelment transmès pels cronistes del segle XVII. A fi de comptes, els documents que usa Milà i Fontanals per descriure la seva història de 'restauracions', procedents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de la biblioteca del monestir de Sant Cugat, i les cròniques i cronicones de mitjan segle XII són escrits sobre els mateixos pupitres, de la mà dels mateixos escriptors, i són peces diferents de la mateixa construcció ideològica.

UNA CIUTAT ANTIGA?

En iniciar-se el segle xx, la incorporació d'Olèrdola a les grans síntesis de la història catalana, particularment a l'obra de Rovira i Virgili, coincideix amb la descoberta i revalorització de l'indret des del punt de vista de l'arqueologia, procés que culmina el 1931 amb la declaració de l'església de Sant Miquel d'una banda, i les ruïnes del castell i les muralles de l'altra, com a Monument Historiocoartístic d'Interès Nacional, després que el Servei de Conservació i Catalogació de Monuments de la Diputació de Barcelona i Generalitat de Catalunya portés a terme la primera restauració de l'església¹. Els anys 1920 i 1921 el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans havia encarregat a Maties Pallarés la realització de les primeres excavacions oficials (abans l'indret només havia estat excavat pel pare Eduard Llanas el 1882), que se centraren en diverses cales arran de la muralla i la torre de llevant. En les seves conclusions, Maties Pallarés argumentava que les runes d'Olèrdola pertanyien a un 'poblat ibèric gran i important' del període immediatament anterior a la muralla (Ferrer 1949, 45). La intervenció arqueològica autoritzada per la Comissaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas a Albert Ferrer, l'any 1946, insisteix en la prospecció dels mateixos indrets i, més endavant, el 1953, el mateix Albert Ferrer també dirigeix una intervenció a l'església romànica. Però els resultats d'aquests treballs pràcticament no modifiquen la interpretació de la historiografia medieval sobre el significat del castell d'Olèrdola en la 'reconquesta' en els termes que l'havia plantejat Milà i Fontanals, sinó que les dades arqueològiques s'incorporen en aquest discurs ja construït per rea-

firmar-lo. Així, Ferrer escriu: 'En el siglo x, al ser rehabilitada Olérdola, sus nuevos moradores aprovecharon un gran número de construcciones de la acrópolis primitiva, entre ellas la muralla ciclópea (...). En la Edad Media, por consiguiente, debió terminarse la construcción de aquella magna obra' (1949, 54-55). I conclou el seu estudi descrivint d'aquesta manera l'Olèrdola medieval: 'En la Edad Media la historia se repite. Estamos en los primeros tiempos de la reconquista. El Panadés es una zona fronteriza, una 'marca' donde por espacio de más de un siglo cristianos y sarracenos combaten con denuedo. La inquietud es, por consiguiente, grande y el peligro mayor aún. El país se cubre de Castillos, y un lugar tan admirablemente situado como Olérdola, y donde ya existía la parte más indispensable de las defensas artificiales, es lógico, pues, que requiriese la atención de aquellas gentes. Hacia el año 929, el conde Sunyer o Suniario alza allí un castro y una iglesia dedicada a San Miguel. Olérdola –*civitatis Olerdulae* la llaman los documentos– vivió entonces días de gloria y esplendor, tanto, que en tiempos de Ramon Berenguer el Viejo intenta incluso rivalizar con Barcelona, erigiéndose en cabeza de un utópico Principado.' (Ferrer 1949, 72). Un exemple de la parquedat de les novetats aportades per aquests treballs arqueològics el trobem l'any 1989, quan es pot continuar parlant de 'l'arqueologia medieval a Catalunya' sense ni tan sols esmentar Olèrdola, amb sepultures, sitges i esplugues incloses (Riu 1989).

I mentre alguns arqueòlegs es fixaven en el conjunt arquitectònic, la investigació històrica documental continuava sense prestar una atenció específica a

1.- En començar el segle, Puig i Cadafalch també va incloure l'església i les sepultures d'Olèrdola a *L'arquitectura romànica a Catalunya*, on esmenta l'existència del 'troç d'un humil oratori destruït, enterrat en el terraplè del cementiri que rodeja l'església', anterior a l'església romànica construïda en temps de Sunyer (Puig i Cadafalch *et alii* 1909, II, 382).

Olèrdola. A manca d'aquesta visió més monogràfica, que potser hauria estat capaç d'obrir noves perspectives, els tòpics fixats per Milà i Fontanals i la historiografia romàntica no han estat qüestionats per cap dels historiadors que, des del final de la Guerra Civil i fins la dècada dels noranta, s'han referit directament o indirectament al castell d'Olèrdola. Historiadors com d'Abadal (1958), Soldevila (1962) o Planes (1971), que compartien amb Rovira i Virgili una visió de la història protagonitzada pels dirigents, pels homes 'preclars' (Rubiés i Salrach 1985-1986, 488) han contribuït, això sí, a precisar les dades de les biografies d'alguns dels grans personatges de la història medieval de Catalunya i en aquest sentit el coneixement d'Olèrdola s'ha beneficiat de l'atenció prestada a Mir Geribert, el protagonisme del qual en els esdeveniments del segle XI és inseparable de la seva actitud sediciosa respecte del comte de Barcelona al capdavant del castell d'Olèrdola, on l'any 1041 s'autoproclama 'príncep' (Sobrequés 1957, 30; Planes 1971). Aquesta relació es va consolidar amb la tesi de Bonnassie respecte dels orígens del feudalisme català, on Mir Geribert juga un paper clau en els esdeveniments transcendentals del segle XI (Bonnassie 1981, 85-100). Tanmateix, el significat polític que aquesta visió atorga a Olèrdola no ha servit tant per esperar l'interès per l'indret com per consolidar alguns tòpics, en aquest cas sobretot el de la seva caracterització com a *civitas*, sense precisar què és el que això implica.

La identificació d'Olèrdola com a ciutat és una idea que ja apareix en els mateixos historiadors romàntics a què ens hem referit anteriorment i, sens dubte, forma part de la mitologia construïda entorn d'Olèrdola. Recordem, sense anar més lluny, la cita que ja hem mencionat de Pròsper de Bofarull, segons la qual el castell d'Olèrdola va ser edificat sobre 'las ruinas de la antigua ciudad de Olèrdola' (Pròsper de Bofarull 1836, I, 109). Segons aquesta mateixa tradició historiogràfica, un altre element que també ha contribuït a imaginar Olèrdola com a ciutat, ha estat el fet que la substituïda 'natural' de l'indret hagi estat la ciutat de Vilafranca, les funcions de la qual en l'estructura territorial del Penedès s'han adjudicat apriorísticament a l'emplaçament substituït (Milà i Fontanals 1868, 525; Coy 1909, 32; Mas 1932, 89-97). D'aquesta manera, malgrat que després hagin estat els mateixos historiadors romàntics els que hagin qüestionat l'existència d'una ciutat antiga –d'època clàssica– al lloc d'Olèrdola, la identificació d'Olèrdola amb una ciutat ha romàs com un dels mites construïts entorn de la seva història. Un dels aspectes que més sorpren de la historiografia del segle XX és l'acceptació confusa i acrítica d'aquesta identificació, sense

precisar quin pot ser el contingut del mot *civitas* en cada un dels contextos en què apareix.

Rovira i Virgili es fa ressò d'aquesta confusió i introdueix algun element de distinció que, tanmateix, passa força desapercebut. Així, malgrat que inclou Olèrdola en el seu llistat de *Ciutats de la Catalunya comtal*, també assenyala que això no vol dir que 'en començar l'edat mitjana tingués Olèrdola una gran importància, ja que aleshores el Penedès sofria totes les vexacions inherents a la guerra amb els sarraïns, despoblant-se en extrem per ésser frontera de la Marca hispànica' (Rovira i Virgili 1920, 332). Més endavant, la caracterització d'Olèrdola com a ciutat ja serà comú a la majoria d'estudis *localistes*, a vegades de forma hiperbòlica –'la *urbs Olerdulae* era en tot moment el signe de permanència de la *civitas* olerdolana, que en algun temps s'anomenà Antistiana' (Margarit i Cubedo 1981, 99)–, d'altres amb més prudència –'el poderós castell o ciutat d'Olèrdola' (Virella 1986)–, però en tot cas sense repetir aquell intent de precisió. En alguns treballs, d'altra banda prou minuciosos, fins i tot poden aparèixer afirmacions com aquesta: 'l'església de Sant Miquel i Sant Pere, de la ciutat d'Olèrdola' (Muntaner 1994, 13). I els jocs de paraules que a vegades s'utilitzen incrementen, si s'escau, el grau de confusió. Ripoll, per exemple, utilitza l'expressió *civitas Olerdulae*, que només pot ser treta literalment d'un text medieval, per referir-se a l'Olèrdola clàssica, atès que l'acompanya de l'epígraf 'famosa en altres temps', per després afirmar que, a partir de l'any 1000 obté 'rang de capital' (Ripoll 1978, 8 i 34). Més recentment, també sense explicar perquè, s'ha diferenciat el castell medieval, construït en el sector més meridional i més elevat del recinte, de la 'ciutat d'Olèrdola' (DD.AA. 1992, 139), mentre que altres tampoc no dubten a classificar Olèrdola com una ciutat del segle X a partir d'uns esments a l'inici del mateix segle que 'destaquen la seva condició urbana –*urbs Olerdulae*– com escau a un nucli preeminent emmurallat i rector d'un ampli territori', encara que segons aquest mateix autor, 'l'escassa significació i atractiu que la simple titulació de ciutat podia imposar en aquests moments, explica que tant sols aparegui esmentada com a tal en un 8% de les cites documentals i majoritàriament s'opti per anomenar-la com a *castrum* o *termino*' (Sabaté 1997, 115).

Olèrdola apareix esmentada com a ciutat en un document de l'any 978 procedent del *Cartulari de Sant Cugat* on es relata la donació per part del leuita Sunifret al monestir de diverses terres i cases *in terminio de civitate Olerdula sive infra muros eius* (CSCV 130), i en un altre document de l'any 1000, procedent del *Diplomatari de la Catedral de Barce-*

lona, que descriu una venda entre dos particulars d'unes cases amb corrals i sitges i unes terres que es troben al lloc de Santa Digna, tocant a Vallmoll, *in terminio de urbe Olerdula* (DCB 346). Llevat d'aquests dos casos, encara s'esmenta la *civitate Olerdula* en tres documents més de mitjans del segle XI procedents del *Liber Feudorum Maior*, que són les convinences i les sacramentals signades entre el comte de Barcelona i Mir Geribert d'una banda, en què s'esmenta *ipsa civitate de Olerdula, simul cum ipsos castellos vel castros qui in ipsa civitate sunt aut in ante erunt* (LF 297), i el comte de Barcelona i el comte d'Urgell, de l'altra, en què també es menciona *ipsa civitatem quam dicunt Olerdula cum ipso comitatu quem dicunt Penitensem* (LF 149 i 150). Aquesta vinculació de l'indret d'Olèrdola al 'comtat del Penedès' encara apareix en una altra escriptura del segle XI, una altra sacramental, en la qual Guillem Borrell de Sant Vicenç promet no defraudar el comte de Barcelona, entre d'altres, *neque de civitate que dicunt Olerdula neque de ipso comitatu que dicunt Penitense* (LF 241). Finalment, la mateixa vinculació apareix en tres documents del segle XII, altra vegada tres sacramentals procedents del *Liber feudorum*, on Olèrdola, tanmateix, ja no apareix com a ciutat sinó com a castell: *neque de ipso castro que dicunt Olerdula, neque de ipso comitatu quem dicunt Penitensem* (LF 237, 238, 294).

El context històric dels esments d'Olèrdola com a ciutat és ben clar: apareix en documents de la cancelleria comtal procedents del *Liber Feudorum Maior* i, concretament, en algunes de les escriptures que, amb paraules de Pierre Bonnassie, segeïllen la 'reconciliació de l'aristocràcia' amb el seu comte, qui al seu torn reclama la senyoria eminent dels castells dels seus adversaris, entre ells el d'Olèrdola (Bonnassie 1981, 128-131). En aquest sentit, de la mateixa manera que Mir Geribert havia encapçalat el 'partit dels feudals', Olèrdola també apareix en aquests documents com la principal fortificació del Penedès, identificat amb les terres dels sediciosos. Per això, en esmentar-la com a ciutat, els textos reflecteixen més una consideració de preeminència política de l'indret i dels personatges que hi apareixen relacionats en un context històric determinat, que no pas una realitat urbanística ni, encara menys social, específica i diferent d'Olèrdola respecte de la d'altres castells termenats de les terres de la Marca, tant del Penedès com de bona part del comtat d'Osona, extensible a tota l'edat mitjana. Cal tenir present que a partir de la segona meitat del segle XII ja no s'esmenten ni la ciutat d'Olèrdola ni el comtat del Penedès i, quan al darrer terç d'aquest mateix segle, l'Alt Penedès –en bona mesura identificat amb els límits del castell

Figura 2. Imatge de l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, des del costat de migdia, amb la plana penedesenca i les muntanyes de Montserrat al fons. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.798).

termenat d'Olèrdola– s'enquadri en una sola vegueria, Olèrdola tampoc no en serà la capital.

A aquesta preeminència política, clarament conjuntural i efímera, possiblement s'hi hagi afegit el record, evocat pel caràcter monumental de les runes, de l'existència d'un assentament antic i finalment, la possibilitat que Olèrdola hagi actuat en algun moment veritablement com a 'capital' d'un territori. En aquest sentit hi ha dues dades que cal considerar. D'una banda, l'excepcionalitat de l'extensió del territori del castell termenat d'Olèrdola que, al segle X, ocupa ell tot sol una bona part de l'Alt Penedès en un context, en canvi, on la resta de castells termenats tenen extensions molt més petites i semblants entre elles (Batet 1996, 48-49, 128). De l'altra, el fet que els habitants d'Olèrdola gaudeixin de franqueses similars a les dels habitants de Barcelona, tal com s'indica a la carta de població del castell de Ribas, del 990, i en la concessió de franqueses al mateix indret d'Olèrdola, el 1025, en una assimilació que situa Olèrdola respecte dels habitants del seu territori al mateix nivell que Barcelona respecte dels habitants del seu (Font i Rius 1969, 666).

Alguns autors ja s'havien fet ressò de la possibilitat que Olèrdola hagués tingut aquesta funció de 'capitalitat' i així, per exemple, Carreras Candi suposa que el títol de ciutat va ser donat a Olèrdola 'per ésser cap de regió i en record de la seva passada grandesa' (Carreras Candi 1917-1920a, 138) i, segons el mateix autor, del segle IX al XI, a la diòcesi de Barcelona hi hauria hagut tres comtats, el de Barcelona, el Vallès i el Penedès (Carreras Candi 1917-1920b, 37-38). Tot i que si ens remetem a les evidències documentals, és clar que el 'comtat del Penedès' del segle XI només va ser un invent ràpidament frustrat de Mir Geribert, això no exclou que

Olèrdola hagi estat, anteriorment, el cap de districte del *territorium Penitensem*, un dels 6 o 7 *territoria* de tradició antiga que, com delata al-Idrisi, encara subsistien al segle xi al comtat de Barcelona (Martí 1995). Aquest seria un altre element que ajudaria a explicar la denominació d'Olèrdola com a *civitas* o com a *urbs*. Fixem-nos, però, que en aquest cas la supervivència d'aquesta denominació tornaria a reflectir únicament la memòria de la significació de l'indret en el feble ordenament polític visigot.

Si l'ús del mot *civitas* en algunes escriptures es pot explicar per la conjunció d'aquests tres arguments –la pugna política que manté Mir Geribert amb el comte de Barcelona, la impressió causada als contemporanis per la monumentalitat de les runes conservades i la reminiscència del paper jugat per Olèrdola en el territori antic (visigot) del Penedès–, res permet concloure que en l'etapa de major funcionament del *castrum* a l'edat mitjana, entre els segles x i xi, l'indret hagi adquirit altres trets que autoritzin a parlar de la ciutat medieval d'Olèrdola. En aquest sentit cal destacar, que en totes les cites documentals de la *civitas*, el mot es refereix tant a l'indret fortificat com a tot el seu terme (en certa mesura, com a sinònim, per tant, del mot *castrum*) fins al punt que, en molts casos, s'explicita que la ciutat d'Olèrdola conté, al seu torn, diversos *castellos vel castros* (LF 297). Així, malgrat que basant-se en un document procedent del *Cartulari de Sant Cugat* on s'esmenten algunes cases a l'interior de les muralles del castell d'Olèrdola, Pierre Bonnassie defensà que 'd'ençà de la fi del segle x l'*oppidum* sembla densament poblat i presenta un aspecte francament urbà' (Bonnassie 1976, 107), les mencions documentals no sembla pas que facin referència a aquesta estructura urbana. És clar que per concloure res en aquest sentit, caldrà esperar el resultat de noves prospeccions i excavacions arqueològiques, atès que el silenci documental és aclaparador. Mentrestant, però, els esments de la ciutat d'Olèrdola, tot i aparèixer en escriptures dels segles x-xii, cal interpretar-los únicament com a possibles referències a una ciutat antiga, tant per la seva adscripció cronològica (segles v-ix) com, sobretot, per la naturalesa de les seves funcions estrictament polítiques.

EL CASTELL TERMENAT D'OLÈRDOLA

El gran qüestionament del paper d'Olèrdola com a ciutat procedeix indirectament de la historiografia de la 'reconquesta' i el 're poblament'. Des del treball de Josep Iglésies, on el castell d'Olèrdola, que els documents 'unes vegades anomenen castell i

Figura 3. La torre principal del castell medieval d'Olèrdola es va construir aprofitant una torre antiga d'origen romà. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.1097).

altres ciutat', ja apareix com un dels 'dos bastions avançats que semblen constituir la base de la disposició defensiva del comtat de Barcelona' (Iglésies 1963, 7), fins a l'article de Benet, del 1991, segons el qual, en època del comte Guifré, la frontera va quedar establerta a ponent del castell d'Olèrdola (Benet 1991, 384), en diversos treballs es considera l'enclavament abans que tot com una fortificació significativa en la línia defensiva del comtat barceloní enfront d'al-Andalus. Aquesta visió s'ha consolidat en la historiografia medieval sobretot gràcies a dos treballs. D'una banda, en la presentació al seu recull de cartes de població i de franqueses, Font i Rius explica com 'llegados los tiempos de la ocupación musulmana y reconquista cristiana de la comarca, Olèrdola volvió a recobrar su papel de reducto militar, centro y defensa de un amplio entorno. El conde Sunyer levantó hacia 929, sobre las ruinas del poblado ibérico, una iglesia y un castillo, y al amparo de ésta y otras fortalezas y torres vecinas (La Granada, Castellet, Castellvell...) fue poblándose la comarca del Panadés' (Font i Rius 1969, 666). La mateixa assimilació de les funcions militars del castell d'Olèrdola amb les de qualsevol altre dels castells termenats de la zona es torna a reproduir a l'obra col·lectiva *Els castells catalans*, on tanmateix s'introdueix un matis diferenciador en considerar Olèrdola com un 'castell-mare', a l'interior del qual hi ha altres fortificacions (DD.AA. 1992 vol. III, 672-681).

Amb tot, és des d'aquesta perspectiva que s'han produït alguns avenços significatius en el coneixement de l'indret. D'entrada hem vist que l'obra de Pierre Bonnassie ja va reconèixer a Olèrdola una certa excepcionalitat, atès que, en descriure les terres de frontera, diferenciava els castells del

segle x –‘instruments de l'estabilització de les microsocietats de la frontera’ i analitzats de forma genèrica (Bonnassie 1979, 109)–, de l'*oppidum* d'Olèrdola, també una 'peça mestra, els segles x i xi, del sistema defensiu barceloní en direcció al sud-oest' però, que tanmateix, des de finals del segle x 'sembla densament poblat i presenta un aspecte francament urbà' (Bonnassie 1979, 107). Aquest matís, certament prou rellevant, era el resultat de l'establiment d'un nou model de reconquesta, segons el qual una colonització agrària espontània per part de grups de pagesos –presumiblement els responsables de la reocupació d'Olèrdola– hauria precedit la iniciativa comtal i senyorial en l'ocupació de noves terres (Bonnassie 1979 i 1981).

Aquesta diferenciació entre la cronologia de la colonització pagesa i la reconquesta política ha tingut conseqüències historiogràfiques importants. D'una banda, ha servit per atribuir als castells termenats de la frontera un nou paper, convertint-los en els emplaçaments des dels quals els castells, a més a més de defensar-se dels atacs dels andalusins, també oferien protecció i seguretat a aquells pagesos aventurers que, empesos per la pressió demogràfica o l'eufòria del creixement econòmic, s'havien avançat a l'acció dels *milites* més poderosos. Salrach, per exemple, referint-se al Penedès escriu: 'per tota la regió s'aixecaren castells que, ultra la seva funció defensiva, atraïeren pobladors i estabilitzaren el poblament. A l'ombra dels castells, els pagesos aprisiaren les terres, i clergues i laics bastiren les primeres esglésies. (...) Olèrdola, fortalesa restaurada pel comte Sunyer I de Barcelona (911-950) el 929, però habitada ja abans, esdevingué el centre militar de la frontera. (...) Juntament amb Olèrdola formaven el sistema defensiu del Penedès els castells de Subirats, Sant Martí Sarroca, Avinyó, Gelida, Lavit, Castellví de la Marca, Font-rubí, Pontons, Albinyana, Santa Oliva, la Guàrdia de Banyeres, Calafell, Sant Esteve (Castellet), Belllloc (Ribes), Olivella, Sitges, Miralpeix i Cubelles' (Salrach 1987, 259). Fixem-nos que amb aquesta visió desapareix l'acció conqueridora dels cavallers barcelonins, que l'única cosa que fan en construir les seves fortificacions en terres d'al-Andalus és organitzar el poblament als llocs anteriorment colonitzats pels que, a fi de comptes, eren els seus súbdits (Batet 1996, 14).

Alhora que obria la possibilitat a 'noves funcions' per als castells termenats, la visió 'en dues etapes' de Bonnassie també avançava la necessitat de diferenciar entre l'estudi de les formes polítiques de l'expansió comtal d'una banda i l'estudi de les estructures de poblament, incloent aquí tant les

formes dels assentaments com l'organització dels espais agraris, de l'altra. En el primer sentit, sembla clar que la lectura atenta de les escriptures pot oferir molta més informació que la que s'havia obtingut fins aleshores. Els treballs, bàsicament documentals, de Martí (1993) i Batet (1996) han permès precisar tant la cronologia d'aquesta expansió política com, sobretot, la funció dels castells termenats, que apareixen finalment com l'instrument utilitzat per un grup de magnats, estrets col·laboradors del comte i iniciadors dels principals llinatges senyoriais de la zona, per enquadrar la població dels territoris conquerits i assegurar-se la percepció de rendes. En aquest sentit, els castells –i entre ells el d'Olèrdola– són sobretot 'instruments de conquesta' i no merament baluards defensius dels magnats barcelonins enfront de l'agressivitat dels musulmans.

Pel que fa a aquesta població conquerida, la mateixa lectura atenta dels textos també ha demostrat que l'extensió del domini comtal no pressuposa cap moviment de colonització, entès aquest com el traspàs al Penedès de contingents de població procedents de la Catalunya Vella, sinó que l'expansió comtal se superposa a un poblament que ha de ser forçosament més antic. Ho demostra, per exemple, el fet que, des del mateix moment de la constitució de la xarxa castral, les escriptures no escatimin l'ús de termes que palesen l'existència d'estructures de poblament (*villae*, *villare*, *loci*, *casas*, *curtis*, *solaris*, *domos*, *edificia*, etc.) i d'unitats d'explotació de l'espai agrari (terres, vinyes, arbres fruiters, pastures, horts, recs, rescloses i molins, etc.), i també el recurs reiteratiu per part dels escrivans a una concisa toponímia menor que evidencia un bon coneixement de les terres a què es refereixen i una ocupació d'aquestes a escales diferents, més petites, de les que exigeix l'ordenament castral (Batet 1996, 97).

Però per al reconeixement d'aquest poblament més antic la simple lectura de les fonts es mostra força insuficient. De moment, algunes de les aportacions més suggeridores procedeixen de les anàlisis toponímiques (Barceló 1992 a i b) i, en el cas del castell d'Olèrdola, l'ús de la toponímia menor, conjuntament amb la cartografia i l'aplicació d'algunes tècniques de la prospecció arqueològica, també ha permès d'avançar substancialment en el coneixement dels límits del terme medieval del castell (Virella 1986; Muntaner 1994). Fins i tot des de la historiografia medieval, tan poc avesada al treball de camp, el reclam a mètodes capaços d'interpretar dades que no provenguin de les escriptures generades pels mateixos autors de l'expansió política és evident (Guerreau 2002, 103-118).

L'ESTAT DE LA QÜESTIÓ: LES DADES DE L'ARQUEOLOGIA

Pel que fa al període medieval, el traspàs del conjunt monumental d'Olèrdola a la Generalitat de Catalunya, l'any 1995, i la seva adscripció al Museu d'Arqueologia de Catalunya, va suposar una sistematització de les dades procedents de les diferents intervencions arqueològiques que s'havien realitzat a l'indret i la represa, aquell mateix any, de les excavacions arran de la muralla, a la part més baixa del recinte fortificat i, concretament, als habitatges situats a la banda esquerra del camí que, procedent de la porta d'entrada a la muralla, arriba fins al cim (Molist 1999, 18)². Sense aprofundir, encara, en les dades aportades per l'excavació intensiva d'aquest indret, d'entrada sembla clar que durant l'edat mitjana i, almenys des del segle x, aquesta part baixa del recinte fortificat es diferencia clarament de la part superior, malgrat la inexistència de cap divisió interna a nivell físic i encara que les dues zones comparteixin la mateixa muralla que servia, alhora, com a mur posterior dels habitatges.

A la part superior de la plataforma rocosa d'Olèrdola hi havia un edifici rectangular –el castell pròpiament dit– adossat a l'antiga talaia romana i l'església de Sant Pere i de Sant Miquel, de la qual es conserven parts de dos edificis, un de preromànic (segle ix) i el temple romànic (segle x). Al costat d'aquest edifici hi ha una de les necròpolis de sepultures antropomorfes tallades a la roca, de la qual s'han identificat unes 25 tombes. Aquesta necròpolis sembla relacionada amb el primer edifici preromànic, encara que el seu ús hagi estat més prolongat (Molist 1996-1997, 220-223). En el mateix indret també es coneix l'existència de dos enterraments a l'interior de l'absis de l'edifici preromànic de l'església, excavats pel pare Llanas al final del segle xix. Per aquests enterraments, clarament anteriors a l'església preromànica, s'ha proposat una cronologia de l'època romana o la baixa antiguitat, en un moment anterior a l'establiment cristià, al qual també corresponen algunes troballes disperses de material arqueològic de superfície, o la seva pertinença als segles viii o ix, en el moment dels primers pobladors cristians de l'indret que, anticipant-se als constructors del temple preromànic, ja haurien utilitzat el lloc com a necròpolis (Molist 1996-1997, 224).

Aquesta part superior del recinte, ocupada per aquests edificis singulars, estava separada de la part inferior per 'un seguit d'estructures i edificis,

d'ús probablement comú, de clara funcionalitat econòmica', com són ara una pedrera, un graner amb un gran nombre de sitges, l'aljub i una àrea de premsat de vi amb un celler (Molist 1999, 42). A la zona d'habitatges, vertebrada entorn del camí que creuava el recinte de dalt a baix, també hi havia nombroses sitges, moltes d'elles emplaçades als patis de les cases.

Fora del recinte emmurallat, la prospecció arqueològica ha documentat l'existència de nombrosos habitatges tallats parcialment a la roca a l'indret del Pla dels Albats (on també s'han localitzat unes 15 sitges de tipus 'domèstic', associades a aquests habitatges), a les dues plataformes que s'estenen davant de les muralles, a banda i banda de la porta principal, i a la fondalada de les Feixes. La similitud de les estructures conservades en aquests indrets amb les de l'interior del recinte emmurallat, fa pensar que presumiblement també es tracti de restes d'edificacions d'època medieval, però no s'hi ha realitzat cap excavació sistemàtica. És el mateix que succeeix, d'altra banda, amb el nucli de cases rupestres de Can Ximet i Can Castellví, emplaçades en una situació estratègica de control a l'inici de la Vall (Molist 1999, 43). Sí que es coneixen una mica més, en canvi, les tombes antropomorfes de mida mitjana i petita que van donar nom al Pla dels Albats, topònim amb què des de principis del segle xx s'identifica l'extrem de la plataforma que s'obre al nord-est del recinte fortificat i on s'hi ubica, també, l'església de Santa Maria. Aquesta església, de la qual només en resten alguns murs mig enderrocats, ha estat identificada amb la capella de Santa Maria esmentada en la documentació de finals del segle x i se suposa coetània a l'església preromànica de Sant Miquel. No es descarta, però, que hagi estat precedida per un altre edifici més petit situat a prop i cobert de runa. Pel que fa a les tombes, se n'han identificat un total de 101, concentrades sobretot al peu de l'església, però esteses fins a tocar d'algunes sitges i cases. L'homogeneïtat del conjunt fa pensar en una etapa cronològica d'ús de la necròpoli curta, entre els segles x-xi, fet que no exclou que els habitatges a l'exterior de les muralles s'hagin pogut prolongar més en el temps (Molist 1996-1997, 227-233).

Per primera vegada existeix una descripció de tot el conjunt arquitectònic d'Olèrdola que parteix d'una visió integral de l'indret i on, a partir de mètodes científics, es fixen de forma definitiva algunes cronologies, s'inventaria el patrimoni arqueològic i,

2.- Aquest canvi de titularitat va ser fruit de l'aplicació de la Llei 17/1990 de museus del Parlament de Catalunya i el Decret 290/1996 de traspàs de la Diputació a la Generalitat de Catalunya.

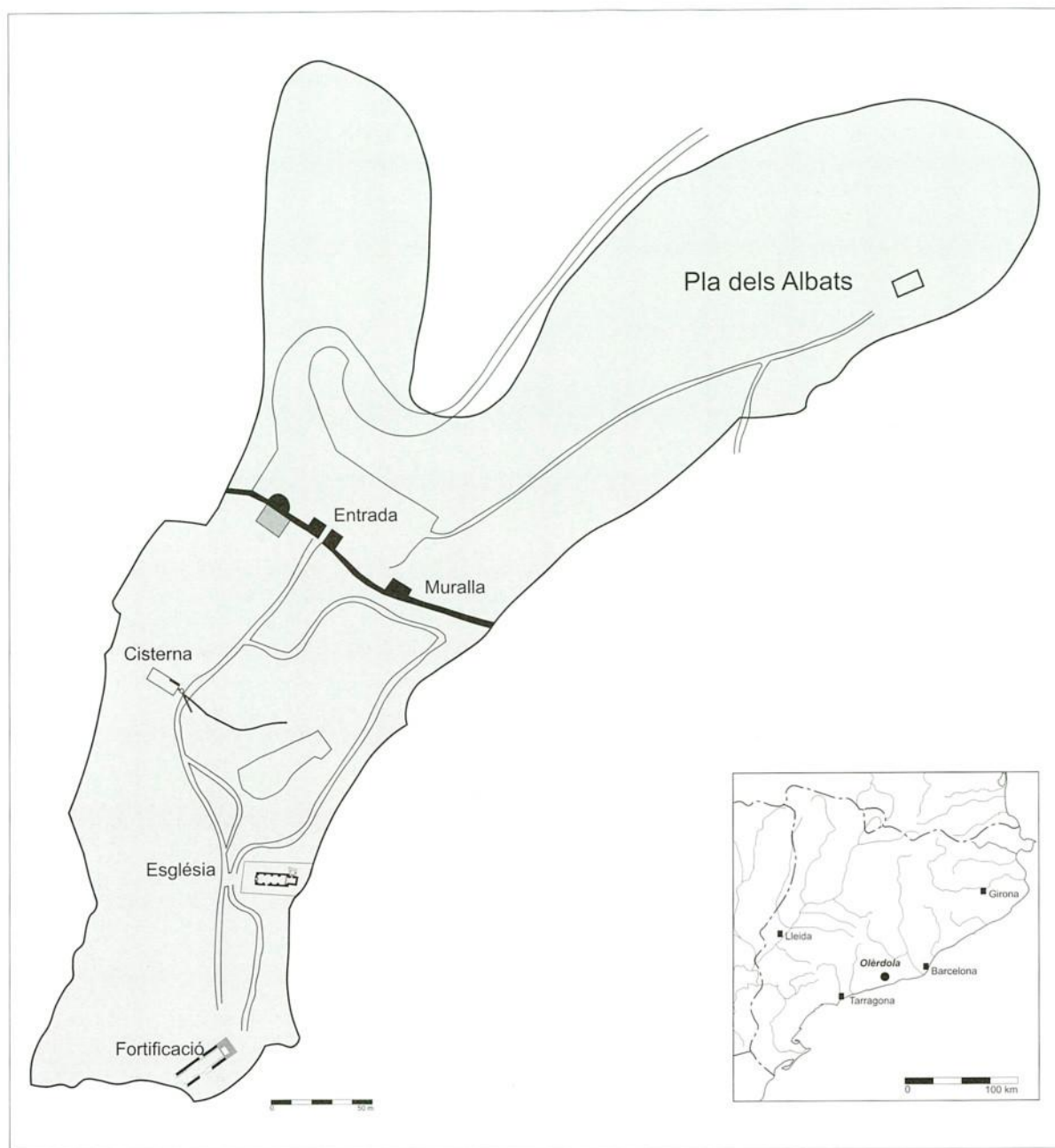

Figura 4. Plànol general de la muntanya amb detall de les distintes àrees.

sobretot, es plantegen de forma sistemàtica els principals interrogants que resten oberts, dibuixant algunes línies de recerca. Tanmateix cal assenyalar que el registre arqueològic que fins avui ha estat documentat –que no excavat– és principalment un registre arquitectònic i circumscrit al recinte fortificat i les seves àrees adjacents. Algunes obres més recents que, amb una perspectiva més patrimonial que històrica o arqueològica, també s'han referit als vestigis d'època medieval que subsisteixen al Penedès, com pot ser el treball col·lectiu *Catalunya Romànica* (DD.AA. 1992 vol. XIX) o el treball de Llo-

rach, *El Penedès durant el període romànic* (Llorach 1984), tampoc no han pal·liat aquesta mancança. Així, si bé és clar que s'ha avançat fins al punt que ja es fa difícilment imaginable de poder continuar desxifrant Olèrdola si no és des d'una perspectiva pluridisciplinària, també és cert que encara cal treballar per tal que aquesta restricció del registre arqueològic als elements més estrictament arquitectònics i a l'espai més proper al recinte fortificat, no impedeixi d'avançar en la línia que plantejaven les darreres aportacions de la historiografia medieval, particularment en dos sentits. El primer,

en el de la identificació d'un poblament anterior a la conquesta política, el registre arqueològic del qual encara és desconegut, i el segon, en el de la consideració del castell termenat d'Olèrdola com un espai dual, format pel castell i el seu territori, on el significat de la fortificació, de l'església de Sant Miquel o dels habitatges a l'interior o a l'exterior de les muralles, difícilment es pot enten-

dre sense una visió de conjunt que inclogui tot l'espai del terme, amb els altres elements d'ordre arquitectònic que hi pugui haver, però sobretot amb el registre generat per unes activitats de producció sense les quals, els habitants de l'indret en un sentit estricte i els possessors del castell en un sentit polític figurat, no haurien estat capaços de subsistir.

LA DOCUMENTACIÓ MEDIEVAL SOBRE EL CASTELL TERMENAT D'OLÈRDOLA

SEGONS LA SEVA CRONOLOGIA

Amb molta diferència, el gruix de la documentació medieval sobre el castell termenat d'Olèrdola procedeix del període comtal, coincidint d'aquesta manera amb l'època de màxima activitat a l'assentament. Així, des de mitjan segle x al començament del segle xii (1111 concretament) hi ha 165 documents, xifra que es redueix a 66 per al període següent, de 1120 a 1199. Bona part d'aquesta documentació ha estat editada d'una forma o altra, fet que facilita la seva anàlisi.

A partir del segle xiii, l'escrutini documental esdevé més difícil. En algunes de les col·leccions diplomàtiques centrades en els segles anteriors (xi i xii), les recopilacions de documents s'allarguen fins al començament del segle xiii, com és el cas de la documentació de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, als *Libri Antiquitatum* de la qual hi ha 9 documents datats durant les tres primeres dècades del segle xiii. Així mateix, entre la documentació procedent del monestir de Sant Cugat del Vallès també hi ha un document referent al lloc de Cegunyoles d'inici del segle xiii, concretament del 1218 (CSCV, 1287).

D'altra banda, les *Rationes Decimarum Hispaniae* dels anys 1279 i 1280 referents a la diòcesi de Barcelona, editades per José Rius el 1946 (Rius 1946), ofereixen dades sobre l'organització eclesiàstica, però sobretot cal recórrer a la documentació procedent de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona on, el volum IV de l'*Inventari de la Pia Almoïna* realitzat el 1536 per Francesc Tarafa conté força documents referits als indrets on "te rendes i acostume de rebre la Pia Almoïna" al Penedès, entre ells Vilafranca, Cantallops, Arboçar, Ssegunyoles, la Granada, Santa Margarida i Santa Fe, emplaçats tots ells en els termes de l'antic castell d'Olèrdola. Aquests registres, que sovint retrocedeixen fins a fets ocorreguts al segle xii, informen principalment

de les vicissituds de les demarcacions civils i eclesiàstiques d'aquests territoris, però també d'alguns aspectes de les formes que hi va prendre el poblament. Finalment, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, entre la seva documentació de Cancelleria, es conserven 2 documents de finals del segle xiii que també fan referència al castell d'Olèrdola (*Can. Reg. 99, fol. 133 i Reg. 105, fol. 163*).

La documentació cancelleresca del segle xiv és molt més abundant. Concretament hi ha 21 documents que es refereixen als drets del rei a la castellanía d'Olèrdola, a la venda o transacció d'aquests drets o de la pròpia castellanía, a algunes disposicions del rei al batlle de Vilafranca sobre les terres que aquest té en feu al terme d'Olèrdola, a vendes de predis efectuades pel mateix, a algun litigi sobre el cobrament del delme i a d'altres qüestions com les condicions del dret de pas de pastors pel terme o la instal·lació de molins de vent.

Al costat d'aquesta documentació reial, per al segle xiv també comptem amb altres escriptures de fonts més diverses. D'una banda hi ha la documentació d'origen eclesiàstic procedent de l'Arxiu Diocesà de Barcelona. Concretament al volum IV de l'*Speculum Titulorum Ecclesiasticorum*, recopilat pel Dr. Antonio Campillo entre el 1721 i el 1779, hi ha referències a algun document del segle xiv, especialment sobre límits parroquials, tot i que la majoria de les referències són dels segles xv i xvi. De l'altra, les visites pastorals dels anys 1303-1310 transcrites per Leandre Niqui Puigvert també contenen referències a moltes de les parròquies situades dintre dels antics límits del castell termenat d'Olèrdola. Algunes d'aquestes parròquies també apareixen en els capbreus conservats a l'Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca, els primers dels quals són datats al segle xiv i ofereixen descripcions més o menys completes dels drets senyorials de diversos titulars, com el bisbe de Barcelona, els monestirs de Sant Cugat o de Santes Creus, o diverses

esglésies, entre elles la de Sant Miquel d'Olèrdola, de la qual es conserva un capbreu del 1452. Finalment, per al segle XIV també es disposa de les dades procedents dels diferents fogatges d'aquest període, que han estat editats i estudiats per Iglésies (1962, 1983) i Pons Guri (1963-1964).

SEGONS LA SEVA PROCEDÈNCIA

Aquesta documentació, que fins aquí he descrit segons la seva aparició cronològica, també es pot ordenar en funció de la seva procedència. Des d'aquest punt de vista cal fer una primer divisió entre la documentació sorgida d'escrivanies laiques i la documentació eclesiàstica. Del primer tipus, només hi ha les escriptures redactades a l'escrivania del comte. Es tracta de la documentació dels segles X, XI i XII, en bona part recopilada a mitjan d'aquest darrer segle al *Liber Feudorum Maior* i editada per Miquel el 1945, o els pergamins solts editats per Bofarull a la seva *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* (Bofarull ed. 1849) i Udina a *El Archivo Condal de Barcelona* (Udina 1951). La documentació dels segles XIII i XIV, d'altra banda molt més escassa, no ha estat editada i es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. També són d'origen laic les dades procedents dels fogatges, les quals responen als registres de focs ordenats per diferents corts per tal de fer front als subsidis reials. I finalment, també formen part d'aquest tipus de documents les cartes de població o de franquesa atorgades pel comte de Barcelona als habitants d'Olèrdola i altres indrets propers del Penedès, publicades totes elles per Font i Rius a *Cartas de Población y Franquicias de Cataluña* (Font i Rius 1969). Respecte d'aquestes escriptures d'origen laic, cal assenyalar l'absència de documentació procedent de cap arxiu senyorial, a banda de la documentació comtal.

La documentació eclesiàstica, en canvi, es pot subdividir en dos grups. D'una banda hi ha la documentació generada des d'algunes institucions eclesiàstiques com a conseqüència de la gestió dels seus dominis. Aquest és el cas de les escriptures recopilades al *Cartulari de Sant Cugat del Vallès* (Rius, ed. 1946), al *Llibre Blanch de Santes Creus* (Udina, ed. 1947), al *Diplomatari de Santa Maria de Poblet* (Altisent, ed. 1993) o a la *Colección diplomática de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)* (Bach ed. 1988). Dins d'aquest mateix grup també es poden incloure els documents procedents a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona. La documentació dels segles X-XIII es troba pràcticament tota inclosa en els *Libri Antiquitatum*, dels quals, a banda dels

Figura 5. L'espai identificat com a celler, situat entre la cisterna i la zona de premsa, es troba a la zona intermèdia de la plataforma rocosa, destinada a un seguit d'edificis de clara funcionalitat econòmica. Arxiu MAC-Olèrdola (IA.88.093).

originals, existeixen els registres fets per Mas a *Rúbrica dels Libri Antiquitatum de la catedral de Barcelona*, vol. IV i IX (Mas, ed. 1909-1914) i l'edició a cura de Fàbrega, que arriba fins a l'any 1000, a *Diplomatari de la Catedral de Barcelona* (Fàbrega, ed. 1995). Per a la documentació posterior, cal resseguir les escriptures de la Pia Almoina, en l'apartat d'Administracions Forànies, que, com les anteriors, fan referència a la gestió de les propietats de la catedral, gestió que no es distingia massa de la de qualsevol altre magnat feudal, fos laic o també eclesiàstic. Finalment, cal incloure en aquest apartat la documentació recopilada per Miret a *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya* (Miret 1910), amb alguna referència als dominis de l'orde de l'Hospital a Sant Valentí de les Cabanyes. Entre els capbreus conservats a l'Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca també n'hi ha algun referent a la mateixa comanda i a altres dominis igualment eclesiàstics del terme del castell.

D'altra banda, però, hi ha la documentació eclesiàstica parroquial, de naturalesa diferent. Aquesta documentació es conserva a l'Arxiu Diocesà de Barcelona i es redueix bàsicament a les Visites Pastorals de començament del segle XIV que ja hem comentat i a la informació procedent del volum IV de l'*Speculum Titulorum Ecclesiasticorum*, recopilat pel Dr. Antonio Campillo al segle XVIII. Tant en un cas com en l'altre les escriptures fan referència sobretot als límits parroquials i a l'activitat pastoral, bàsicament dels segles XV i XVI. Un xic diferent encara és la informació procedent de les *Rationes decimarum Hispaniae*, en què s'inventarien les obligacions pel que fa al pagament de la dècima contretes per cada capella, església o parròquia respecte del bisbat.

CARACTERÍSTIQUES DE LA DOCUMENTACIÓ

Tot i ser força abundant, la documentació d'època medieval (segles x-xv) que, de manera directa o indirecta, es refereix al castell termenat d'Olèrdola té unes característiques pròpies que condicionen la recerca històrica. En primer lloc, es tracta d'una documentació desigualment distribuïda en el temps, atès que la major part de les escriptures es concentren als segles finals de l'alta edat mitjana (segles x-xiii) i, d'una manera molt especial, al llarg del segle xi. Aquest no és un fet exclusiu d'Olèrdola, sinó que el comparteix amb la majoria de castells termenats constituïts a la Marca del comtat de Barcelona durant aquest mateix període. Des de mitjan segle x, l'expansió de la casa comtal barcelonina a ponent del riu Llobregat i la constitució de la xarxa de castells termenats que serveixen per ordenar l'exercici del poder en aquest territori generen un gruix documental d'una enorme coherència, tant des del punt de vista de la seva distribució territorial com de la seva homogeneïtat tipològica (vegeu gràfic núm. 1 i 2). En el cas d'Olèrdola, aquesta concentració en el temps és particularment accentuada perquè, una vegada consolidada la conquesta i la feudalització d'aquest territori, alguns castells termenats van perdre pes polític en benefici d'altres entitats territorials. En molts indrets, quadres, parròquies i viles van supplantar el vell protagonisme dels castells, en un procés on s'entrelligaven causes d'ordre polític i genealògic, amb altres d'econòmiques i socials. El cas d'Olèrdola és en aquest sentit paradigmàtic i un dels objectius d'aquest treball és justament descriure atentament aquest procés de 'desaparició'. Un procés que es realitza sobretot en benefici de Vilafranca, però també d'altres assentaments dispersos per la plana penedesenca que, a banda de la gent i de les terres, acaben prenent a Olèrdola l'autoritat política de què efímerament havia gaudit.

La segona característica de la documentació medieval sobre Olèrdola té a veure amb la seva distribució territorial. Al marge dels documents procedents de la cancelleria del comte, que mencionen el castell d'Olèrdola en tant que castell termenat, castellania o unitat jurisdiccional, la resta d'escriptures procedeixen dels arxius d'algunes de les institucions eclesiàstiques que posseeixen dominis dins dels límits del terme i, per tant, no es refereixen a tot el terme, sinó a indrets determinats del mateix. D'una manera molt especial, sobresurt el monestir de Sant Cugat del Vallès, que des del primer moment de la conquesta adquireix un bon nombre de terres a tot el Penedès i particularment als termes d'Olèrdola, i l'església de la Santa Creu i Santa Eulàlia, catedral de Barcelona, que també hi adquireix nombrosos drets.

Amb tot, aquesta documentació és menys parcial del què *a priori* podria semblar, atès que, de fet, els dominis de totes aquestes institucions acaben cobrint bona part del terme d'Olèrdola. Si hom compara el mapa dels dominis eclesiàstics constituïts al terme del castell durant els segles x i xi amb el dels indrets esmentats en els fogatges del segle xiv, per exemple, de seguida advertirà que no hi ha cap localitat esmentada al segle xiv que no hagi estat, originalment, un d'aquests dominis. Aquest fet contraresta les limitacions derivades de la manca d'escriptures procedents dels dominis laics que hagin pogut existir en el territori, dels quals no en sabem res, perquè, a jutjar per aquestes dades, semblen haver estat ben poc rellevants: a totes les localitats de l'antic terme d'Olèrdola esmentades en els fogatges hi ha estat present en un moment o altre alguna de les institucions eclesiàstiques esmentades i, per tant, també són presents en la documentació que s'ha conservat des de ben aviat. (vegeu mapa 2).

Les mateixes característiques de la documentació marquen la direcció de la recerca. Com que es tracta principalment d'escriptures redactades des del mateix moment de la constitució del castell termenat, permeten de resseguir amb precisió aquesta constitució i descriure meticulosament els límits del terme. Des d'aquest moment, les escriptures procedents dels cartularis eclesiàstics també permeten descriure com es van formant alguns dels dominis eclesiàstics a la zona, sobretot el del monestir de Sant Cugat del Vallès, i estudiar quina és la relació que estableix el monestir amb els homes i les dones que habiten cada un d'aquests llocs i treballen les seves terres. En l'esfera de les relacions d'ordre polític, la documentació també delata quins són els vincles dels castllans d'Olèrdola amb el seu senyor eminent, el comte de Barcelona.

Però les mateixes escriptures no són tan diàfanes si pretenem anar més enllà de l'estudi dels termes i dels límits entre ells i acostar-nos al coneixement de la forma amb què els homes i les dones que els habitaven organitzaven la seva reproducció, amb l'objectiu darrer de percebre què implica a aquest nivell la constitució del castell feudal.

Des d'aquest punt de vista, la documentació amb què comptem només obre tres camins de recerca que hauran de ser complementaris. En primer lloc, com que es tracta d'una documentació sorgida de la conquesta i, per tant, de la necessitat de fixar els espais d'un nou domini, és una documentació extraordinàriament precisa en la descripció del territori, tasca per a la qual recorre a l'ús d'un bon nombre de topònims dels quals es poden extreure força notícies interessants. L'estudi de l'evolució d'aquests topònims i de la seva relació amb l'orga-

nització de les jurisdiccions civil i eclesiàstica al terme del castell d'Olèrdola, delata processos de continuïtat/discontinuitat, dispersió/concentració, etc., que ajuden a respondre algunes de les qüestions que plantejàvem més amunt: on vivien els homes i les dones del castell termenat d'Olèrdola, quines eren les distàncies dels seus assentaments respecte de les terres que treballaven, quins eren els factors que havien condicionat la tria d'aquests emplaçaments i no uns altres, quina relació hi havia entre aquesta tria i l'exercici del poder polític. En aquest sentit, té un gran interès poder contrastar els topònims que apareixen a la documentació dels segles x i xi amb els que apareixen en la documentació eclesiàstica i els fogatges del segle xiv: la comparació de les dades obtingudes en fonts de naturalesa tan diferent permetrà copçar les tendències de la llarga durada pel que fa a les evolucions demogràfiques, encara que caldrà ser força àgil per no caure en la simplicitat enganyosa de les xifres absolutes i els càlculs estadístics a partir de dades que no tenen aquesta naturalesa.

En segon lloc, aquest mateix to descriptiu de les escriptures també aporta algunes dades –més escadusseres– sobre altres aspectes més concrets de les formes amb què aquests homes i dones organitzaven els seus processos de treball, sobretot quines plantes cultivaven i a on les cultivaven, i algunes mencions més directes a les formes d'emmagatzematge, el tipus de construccions, l'existència de tancats per al bestiar, etc.

Finalment, ja hem esmentat més amunt que la mateixa documentació també informa d'un altre aspecte més qualitatiu en el sentit de precisar, en molts casos, quina és la relació que mantenen els habitants del castell termenat d'Olèrdola amb els senyors eminents de les seves terres, una relació que moltes vegades ajuda a entendre, justament, perquè cultiven unes plantes i no unes altres o perquè utilitzen aquests sistemes d'emmagatzematge i no uns altres.

Encara una darrera consideració. Les primeres escriptures altmedievales (segle x) sobre el castell d'Olèrdola usen el mot *castrum* per a referir-s'hi, un mot que no només descriu estrictament la fortalesa o, en el cas d'Olèrdola, l'espai protegit pels paraments de les muralles, sinó que també remet a tot el territori sobre el qual el titular del castell exerceix el seu domini. En paraules de Bonnassie, '*Castrum* és un terme abstracte que serveix per a designar, a més de la fortalesa i dels annexos immediats, el conjunt dels territoris que domina, els pobles veïns, així com els drets i els poders vinculats al castell' (Bonnassie 1979, 151)³. Fins i tot si el nostre interès fos entendre l'ús de l'espai dins del clos emmurallat o la utilitat dels murs que s'hi conserven, no seria suficient de concentrar l'anàlisi a l'interior de les muralles, tot negligint el significat del castell respecte del seu territori. Tal com delaten les mateixes fonts medievals, no és possible entendre el castell d'Olèrdola sense aquesta mirada de conjunt sobre tot el seu terme.

3.- Per reflectir aquesta complexitat del mot *castrum*, la majoria d'historiadors de l'edat mitjana han convingut a traduir-lo per l'expressió composta *castell termenat*. Només en alguns casos, per tal d'alleugerir la redacció, he optat per simplificar-ho en la forma *castell*, entenent que el lector és conscient de la realitat a què es refereix.

UN CASTRUM EX NOVO?

OLÈRDOLA I L'EXPANSIÓ DEL COMTAT DE BARCELONA

EL CASTELL TERMENAT

La constitució del castell termenat d'Olèrdola s'inscriu en el context més general de l'expansió territorial del comtat de Barcelona a les terres de ponent del Llobregat des d'inici del segle x. Durant pràcticament dos segles, fins al començament del segle xii, l'expansió de la casa comtal barcelonina es va caracteritzar per l'avenç lent però continuat sobre les mateixes línies de frontera mitjançant la constitució d'una sèrie de castells termenats que van teixir una xarxa espessa, sense intersticis, que va acabar cobrint tot el territori capturat. Instruments de l'estratègia expansiva del comte de Barcelona i dels seus magnats, aquests castells termenats es van convertir immediatament en les unitats administratives bàsiques del nou entramat polític (vegeu mapa núm. 3).

Sense la participació dels governants carolingis, l'organització de l'exercici del poder a les terres penedesenques va ser un afer estrictament comtal. Després d'ocupar un territori, el comte formalitzava una escriptura en què reconeixia a un dels seus col·laboradors l'aportació realitzada en la captura –expressada en el reconeixement del dret d'aprisió– i li atorgava la fortificació amb el seu terme. En l'escriptura, a més a més de delimitar amb precisió els límits del territori atorgat, es precisava que el nou titular del castell tindria des d'aleshores el dret a percebre el delme en tot el seu terme. D'aquesta manera, en traspasar a mans privades l'exercici d'una potestat fiscal que fins aleshores havia recaï-

Figura 6. Vista aèria del nord (nord/nord-oest) de la muntanya de Sant Miquel dels anys 1969-1970 que permet una visió de conjunt de la plataforma rocosa on es va instal·lar l'assentament medieval. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.189).

gut en mans del comte com a representant, encara, de l'autoritat pública, als titulars del castell se'ls reconeixia el dret a apropiar-se de les rendes produïdes pels pagesos del terme, cedint al castell termenat un contingut jurisdiccional que ja no perdria. Aquesta delegació de la potestat fiscal del comte, expressada en la cessió a mans privades del cobrament del delme, està en l'origen de la formació de senyories territorials entorn dels castells termenats⁴. Una de les famílies nobiliàries més beneficiades per aquest procés va ser la família vescomtal. El ves-

4.- El delme és una taxa consistent en una desena part de la producció que va ser imposada obligatòriament al final del segle viii en el marc dels territoris de l'Imperi Carolingi, quan el braç secular converteix els territoris de cada església en districtes fiscals sota control episcopal, amb la finalitat de proporcionar les arques eclesiàstiques d'un sistema d'ingressos regulars. Als territoris de la Marca Hispànica apareix com a percepció institucionalitzada a finals del segle ix, en principi relacionat amb l'establiment de l'entramat d'esglésies parroquials. Per a més detalls sobre aquest procés, es pot recórrer al meu treball *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal a la marca de Barcelona*, 1996, d'on provenen les dades d'aquestes pàgines.

comte Guitard va ser castlà de Santa Coloma de Queralt i tenia importants possessions a Piera (Segura 1984, 20-21; CPF 5), mentre els seus fills, dels quals es coneix la participació activa en la lluita contra l'al-Andalus (Sobrequés 1957, 29), també van adquirir un bon nombre de possessions al Penedès. A banda dels drets que hi va exercir Guislabert com a bisbe de Barcelona entre els anys 1034 i 1062/66 (Sobrequés 1957, 29), un altre germà conegut amb el nom d'Adalbert, l'any 1010 va testar el castell d'Albinyana a favor del monestir de Sant Cugat (CSCV 432), alhora que un tercer, anomenat Geribert, ja apareix com a titular del castell de Lavit al segle x (Martí 1995). Tanmateix, serà el fill d'aquest darrer, Mir Geribert, qui al segle xi es convertirà en 'el senyor del migdia' del comtat de Barcelona quan, a banda de les possessions heretades del seu pare, també va sumar al seu patrimoni els beneficis de la seva muller Dispòssia, filla de Galí, anomenat 'veguer de Sant Martí' i conqueridor d'una bona part del Penedès, amb el castell de Sant Martí Sarroca al capdavant, del qual va prendre el nom la família (Sobrequés 1957, 30). A més a més d'aquest castell, quan Mir es va proclamar el 1041 'príncep d'Olèrdola' també posseïa extensos dominis al Baix Llobregat, el castell del Port de Montjuïc i el d'Eramprunyà, i el de Lavit i Subirats al Penedès. A mitjan del segle xi, la catedral de Barcelona també li va infeudar els castells de Sitges i la Geltrú. Al costat de la família vescomtal i d'altres famílies de magnats laics, com la dels descendents dels veguers Sendred i Ansulf de Gurb, algunes institucions eclesiàstiques també en van sortir molt ben parades, fins al punt d'arribar a fer ombra i pledejar, si s'esqueia, amb la mateixa família vescomtal. Particularment cal esmentar el monestir de Sant Cugat del Vallès, titular en un moment o altre dels castells de Masquefa, Gelida, Albinyana, Calders i Santa Oliba i d'un bon nombre de possessions i alóus disper-

sos per tot el territori i, molt especialment, dins els mateixos termes del castell d'Olèrdola.

Seguint aquest procés, durant les primeres dues dècades del segle x ja es van constituir els primers castells a la banda de ponent del riu Llobregat: Cervelló, Castellví de Rosanes, Subirats i Eramprunyà. Els castells que controlen la depressió del Penedès i les planes dels rius que travessen la comarca de l'Anoia són sobretot dels anys 920-950. Al costat del d'Olèrdola, apareixen aleshores els castells de Queralt, Miralles i la Guàrdia, als límits entre el comtat de Barcelona i el de Manresa, el de Piera i Gelida, i els de Mediona, Lavit i Masquefa. A tocar del castell d'Olèrdola, també es constitueixen els de Font-rubí, Castellví de la Marca i Sant Esteve de Castellet (Batet 1996, 28-30).

En aquest context, gràcies a l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel, se sap que va ser el comte Sunyer qui, a finals dels anys 20 del segle x, va manar construir el castell d'Olèrdola i li va assignar uns termes. L'escriptura que ho relata és una carta força singular, de la qual no es conserva el pergamí original, sinó la còpia realitzada pels escribes de la catedral de Barcelona a principis del segle XIII recopilada als *Libri Antiquitatum ecclesiae Barchinonae*⁵. El document va ser redactat amb motiu de la consagració de la nova església de Sant Miquel i Sant Pere, la construcció de la qual va ser impulsada per Sunifret, levita. Es tractava d'una església de 7'5 per 20 metres, amb una altura de 5 metres, amb un presbiteri més estret que la nau, i una teulada de doble vessant, construïda al mateix indret on ja hi havia una església més antiga, de la qual només es conserva el presbiteri. L'església de Sunifret encara va ser retocada de nou al segle XII, quan es va substituir la teulada de doble vessant per una volta de canó aguantada per arcs torals i se li va aixecar un cimbori i un campanar⁶.

5.- Els *Libri Antiquitatum* són quatre volums gruixuts de pergamí, d'uns 50 per 35 centímetres, escrits amb una cal·ligrafia acurada. El document de l'acta de dotació de l'església de Sant Miquel és al volum IV i porta el número 277. El següent document, el número 278, és una enumeració dels punts que marcaven el límit del terme d'Olèrdola, del qual es conserva un original, no datat, de mitjan segle XI. El document de dotació ha rebut l'atenció de nombrosos erudits: Diago ja el va utilitzar el 1603 en la seva genealogia dels comtes de Barcelona per demostrar l'antiguitat d'Olèrdola, i entre el 1610 i el 1630 Pujades ja en va publicar un ampli extracte. Després ha estat estudiat per Marca, Flórez, P. de Bofarull, Milà i Fontanals, Carreras Candi i Ordeig, que el va transcriure al seu inventari de les actes de dotació de les esglésies catalanes (Ordeig 1983, 153). Seguint la transcripció d'Ordeig, el mateix text i la seva traducció també han estat publicats al volum XIX de la *Catalunya Romànica*. (DDAA 1992, 141). L'any 1994 Ignasi M. Muntaner va publicar un extens treball sobre el mateix document amb la finalitat de restituir els termes del castell d'Olèrdola, al qual hem seguit en aquestes explicacions (Muntaner 1994, 23-24). Anteriorment, Virella havia realitzat un altre estudi semblant, per bé que centrant-se en els límits meridionals del castell (Virella 1986).

6.- Per a descripcions acurades de les esglésies d'Olèrdola es pot recórrer a J. Puig i Cadafalch J., A. de Falguera i J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona (3 vols. en 4 toms), I.E.C. 1909-1918. Reprint. Barcelona, 1983; E. Junyent, *L'arquitectura religiosa abans del romànic*, Ed. Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, i X. Barral, *L'art pre-romànic a Catalunya segles IX-X*, Edicions 62, Barcelona, 1981, 239-240.

Figura 7. La muralla medieval del costat de llevant de la plataforma del castell feia uns 90 centímetres d'amplada i, alhora que servia de defensa, també va ser utilitzada com a paret posterior d'alguns habitatges. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.906).

Per consagrar el nou temple, l'any 992 va acudir a Olèrdola el bisbe Vives, un personatge originari del Baix Llobregat, que va dedicar l'església a Sant Miquel i Sant Pere, va manar el pagament dels delmes i les primícies pertinents, va confirmar les donacions realitzades pels fidels i va ratificar els termes assignats a l'església. Es tractava, tal com especifica el mateix text, d'uns termes que ja havien estat fixats pel comte Sunyer i el bisbe Teodoríc en el moment de la construcció del castell d'Olèrdola, dins dels termes del qual es troba l'església. Com que Sunyer va ser comte de Barcelona en solitari des del 911 fins al 950 i Teodoríc va ser bisbe del 904 al 937, la coincidència en els càrrecs d'ambdós personatges situa la constitució del castell termenat d'Olèrdola entre els anys 911 i el 937 (Muntaner 1994, 82). És aleshores que es va aixecar l'edifici adossat a la talaia romana —una torre de guaita— que ja es trobava en el punt culminant de la plataforma d'Olèrdola, i del qual tan sols es conserva una gran sala rectangular (de 19 x 7 m, amb una amplada interna de 4 m) que estava coberta per una volta de pedra i morter. I molt possiblement també es va iniciar aleshores la construcció d'una muralla que rodejava tota la plataforma rocosa, fins i tot els punts amb més pendent just a sobre de la cinglera. Allà on es conserva, aquesta constitueix un mur d'uns 90 cm d'amplada, de pedra calcària irregular, de mida mitjana, i unida amb abundant morter que, alhora que servia com a mur de defensa, també era la paret posterior d'alguns habitatges (Molist 1999, 62-63).

La coincidència entre els termes del castell i els termes de l'església no és un fet excepcional a la

Marca del Penedès, on les primeres parròquies no apareixen a la documentació fins ben entrat el segle XI i la percepció del delme es troba sistemàticament assignada al titular del castell, que també sol ser-ho de l'església castral adossada al mateix (Batet 1993). L'enorme extensió del terme d'Olèrdola, en canvi, sí que és força excepcional si es compara amb la de la resta de fortificacions i explica perquè Sunyer va assignar a Sant Miquel d'Olèrdola vuit esglésies sufragànies, les quals també es detallen a l'escriptura. Són les esglésies de Santa Digna, Sant Pere, Sant Salvador, Sant Julià, Sant Pere, Sant Cristòfol, Sant Genís i Santa Maria Fora Muralles, que es corresponen als temples de Santa Digna, aproximadament 1'5 quilòmetres al sud de Vilafranca, Sant Salvador de les Gunyoles, Sant Cristòfol de la Granada, Sant Genís de Pacs, Sant Pere Molanta, Sant Julià de Caus, Sant Pere d'Avinyó i Santa Maria del Pla dels Albats.

En començar el segle X, en el moment de la seva constitució, els termes d'Olèrdola arribaven al sud fins al mar, al nord limitaven amb els de Subirats, Lavit, Fontrubí i Sant Martí Sarroca, a llevant amb els d'Eramprunyà i Cervelló, i a ponent amb els de Castellví de la Marca i Sant Esteve de Castell. Tenien una extensió immensa, aproximadament d'uns 285 km², que tanmateix es van anar reduint considerablement amb el temps, provocant l'aparició de castells termenats més petits a l'interior de les seves fronteres inicials (vegeu mapa núm. 1).

Aquest procés de subdivisió del terme inicial d'un castell termenat en d'altres termes més petits forma part de l'estratègia expansiva dels comtes de Barcelona al Penedès, caracteritzada per l'assignació al comte o a algun dels seus representants d'una vasta extensió de territori, el control real del qual suposa la seva subdivisió en demarcacions més petites (Batet 1996, 37). Especialment intens als termes costaners, el procés es pot resseguir perfectament a indrets com Piera o Castellví de la Marca i, particularment, a Olèrdola. A la vessant meridional del terme d'aquest castell, es van segregar del mateix els castells d'Olivella (documentat des del 992, CSCV 277); Cubelles, que quan l'any 999 va ser venut pel comte a Gombau de Besora, pare de la segona esposa de Mir Geribert, es trobava literalment *in comitato Barchinonense in termino de Castrum Olerdola* (LA 173); Canyelles, que apareix com a castell propi des de la segona meitat del segle XI (LF 149, 172, 176 i 449); Ribes, en mans de la seu barcelonina i castell termenat des de la mateixa data (LA 377 i 772); i Sitges, una subdivisió, al seu torn, del castell de Ribes (LA 377 i 1387).

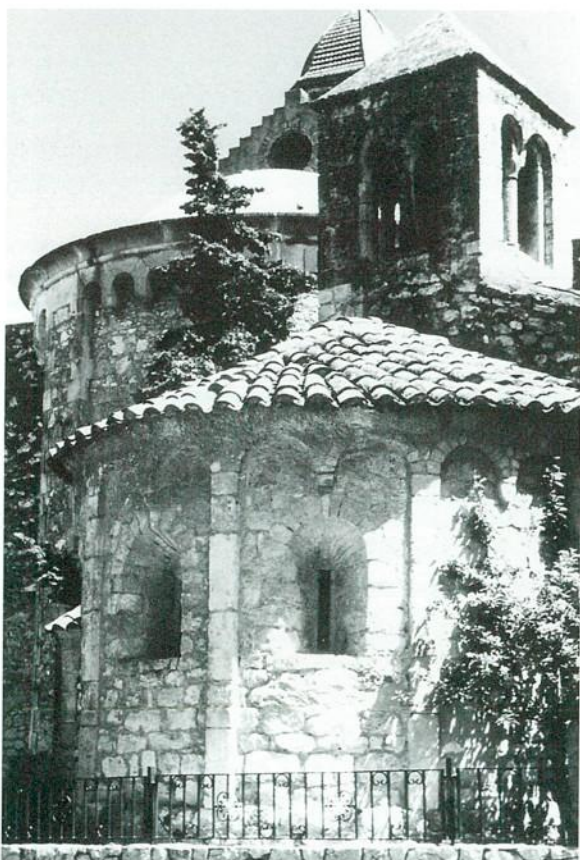

Figura 8. Capçalera i campanar de l'església romànica de Sant Cugat de Moja, un domini del monestir de Sant Cugat del Vallès als termes del castell d'Olèrdola. Arxiu MAC.

A migjorn, el procés és més complicat de resseguir, encara que Avinyó, la Granada i Moja també es poden definir com a castells termenats des de mitjan segle XI, els dos primers sota el domini eminent de la seu barcelonina, i el darrer en mans de Sant Cugat, però tots ells infeudats a un castlà, com ara Gerald de Moja o Guillem de la Granada (DCB 224 i 225; LA 322, 1080, 2454 i 2508; DP 188). Al costat d'aquests *castrí*, a la part septentrional del terme hi havia altres indrets, com Santa Margarida, Santa Fe o Sant Valentí de les Cabanyes, que també es van segregar d'Olèrdola al llarg dels segles XI i XII, encara que a la documentació no rebin el nom de castell. I fins hi havia algunes fortificacions, com ara el castell de Ferran, o les nombrosíssimes torres del terme (Flodevara, Magrinyà, Ventallols, Dela, etc.), que no van arribar mai a tenir l'entitat d'un castell termenat i van romandre sota el domini eminent d'Olèrdola, però que van ser infeudades de forma autònoma a un altre castlà (vegeu capítol següent).

Designades com a castells, torres o quadres per la documentació, però també sota l'epítet de comandes o parròquies, aquestes demarcacions

amb què es va subdividint el terme primitiu del castell d'Olèrdola són el resultat de la forma amb què s'hi organitza l'exercici del poder, en una progressió escalonada que va des de la senyoria eminent al domini útil de la terra i que configura un entramat jurisdiccional, replet d'encavalcaments i de superposicions, on no sempre és fàcil destriar el paper que hi juguen les dominicatures laiques i les eclesiàstiques, confoses en el mateix objectiu de la captura de renda. Es tracta d'un procés dinàmic amb una cronologia llarga, del qual es poden obtenir algunes instantànies significatives en moments determinats que, tanmateix, no són definitives. A la seva descripció i a la comprensió de la seva lògica hi dediquem tot un capítol. De moment tan sols interessa observar la relació que existeix entre l'enorme extensió del primer terme assignat a Olèrdola i a l'estratègia expansiva del comte de Barcelona i constatar que el domini de les terres i dels habitants del terme, l'organització dels seus processos de treball i l'articulació de mecanismes de captura de renda, van suposar després la seva subdivisió en demarcacions més petites.

Olèrdola es va constituir com a castell termenat al començament del segle X com una peça més de la xarxa castral que van anar teixint el comte de Barcelona i els seus magnats a ponent de Llobregat a mesura que anaven dominant aquestes terres. Encara que a d'altres zones del comtat d'Osona l'estratègia va ser força semblant, només al comtat de Barcelona es poden comptabilitzar més de cinquanta castells termenats que teixen una xarxa compacta, on els termes dels castells limiten entre sí i no deixen interstícis ni espais buits entre ells. Iniciada al començament del segle X, el resultat de la batalla de Tevar, el 1090, va marcar l'inici d'un canvi d'estratègia, i de l'avanç lent però continuat sobre les mateixes terres de conquesta, el casal barceloní va passar a l'organització de grans expedicions que, amparades sota la noció de Guerra Santa i amb l'ajut de mercenaris estrangers, van portar a les conquestes de Lleida i de Tortosa. Del Llobregat al Francolí, però, el castell termenat va continuar actuant com la principal divisió administrativa, el primer reflex en el repartiment de l'espai i l'ordenament de l'accés a la terra de la subordinació dels homes i les dones que l'habitaven a l'ordre social feudal.

UNA POBLACIÓ MÉS ANTIGA

Tota la documentació medieval que es conserva sobre Olèrdola és posterior al moment de la seva constitució com a castell termenat. De fet, es pot

demostrar empíricament que existeix una relació entre la constitució de la xarxa castral en els termes que l'he definit més amunt i l'aparició, de forma sobtada i abundant, d'escriptures i documents que relaten amb detall com s'edifica el nou ordre feudal a les terres conquerides (gràfic núm. 1 i 2). Per definició, doncs, el registre documental amb què comptem és esbiaixat i fins i tot tendenciós, sobretot en un sentit: amb la voluntat de deixar constància i legitimar l'establiment del nou ordre, els redactors de les escriptures van ser els primers interessats en destacar el caràcter 'fundacional' dels seus gestos, com si els camps conreats, les cases i els habitatges construïts, els habitants establerts en un indret i no en un altre, el coneixement del territori i l'aprofitament dels seus recursos, fossin conseqüència de decisions sobtades i sorgides del buit, *ex novo* i com a resultat de la seva direcció política.

Pel seu caràcter no intencionat, el reconeixement del registre arqueològic ha de ser fonamental per desfer aquest malentès i poder precisar sobre què i com es produeix aquesta superposició. Malgrat les dificultats per inserir-les en un quadre explicatiu més general, algunes dades ja apunten en aquesta direcció: ni el seu caràcter puntual ni les dificultats per fer-les encaixar en els discursos establerts, legitimen ni disculpen la seva ignorància i, encara menys, el menyspreu. Ja hi ha algunes preguntes que esperen resposta, com per exemple: ¿En començar el segle x, per a qui es va construir l'església preromànica d'Olèrdola, la que destrueixen el bisbe Sunyer i els seus en el moment de constituir el castell termenat? ¿Qui va ser enterrat a les tombes antropomorfes coetànies? ¿A qui pertanyen els dos enterraments 'clarament anteriors' a aquesta església preromànica?

Durant tot el segle x, els escribes de les *cartas* d'Olèrdola van comptar amb l'ajut valuósíssim de personatges autòctons que coneixien amb detall i precisió el territori. L'esment exacte i minucios de topònims per ubicar cases i terres no només evidencia un ús i un coneixement del territori que no pot ser adquirit espontàniament, sinó unes pautes d'ocupació del mateix que no s'expliquen des de la lògica de la constitució del castell termenat, les fronteres del qual se superposen a un ordenament anterior. L'any 956 –només a tall d'exemple– Eldeguis va donar al monestir de Sant

Cugat del Vallès un alou al terme d'Olèrdola que limitava amb el camí que anava als molins, el camí de la guàrdia de Gelderic, amb la Madriguera, i amb la serra on hi ha la torre de Moxó (DCB 48). Però és en l'escriptura de dotació de Sant Miquel on s'observa amb més claredat aquest caràcter prolix de les descripcions toponímiques (DCB 222).

De les 23 referències topogràfiques que es fan servir per descriure les fronteres del castell termenat, 12 fan referència a l'aigua. Els termes d'Olèrdola limiten amb 3 fonts, 3 torrents, 3 rius, 1 gorg, 1 llacuna i 1 aragall, i la majoria d'aquests indrets apareixen identificats mitjançant un antropònim. Al marge d'aquestes fites, la majoria de la resta de referències són totes indrets antropitzats: la sitja de la Gabarra, el puig de Floridi, la partida de Cantallops, la torre d'Elmerad, la vil·la i la sitja de Ferriol, la cova de Derri. L'Anastasi, el Floridi, l'Elmerad o el Ferriol han de ser personatges ben establerts en aquests indrets, fins al punt que el seu nom, amb els anys, ha identificat als ulls de la resta del veïnat els petits accidents geogràfics del terreny o, en alguns casos, els habitatges construïts en paratges dispersos del mateix. A vegades, les construccions que s'empren com a fites són tan antigues que ja tan sols se'n conserven les runes. Com a tals, molt possiblement, cal identificar les *parietes antiquas que dicunt Monetarias* esmentades com a afrontació dels béns de Seniofret a tocar del riu (CSCV 130) o les *parietes antiquas* del lloc del Palazol que, com les primeres, també són ben a prop d'una *strada publica* (CSCV 596)⁷.

Els topònims que apareixen a les escriptures com a fites de termes o de simples peces de terra són els primers indicis amb què comptem per rastrejar en el territori les petjades dels seus habitants. Una guàrdia o una cova ací, uns molins o un tros de vinya allà, a vegades només el nom d'algu adjudicat a un turonet o a un camí, constitueixen evidències d'un poblament escadusser i dispers que, tanmateix, no pot ser negligible. Per avançar en la seva identificació, una altra de les pistes que podem utilitzar són les esglésies sufragànies que apareixen esmentades en el mateix document de dotació. La relació de les primeres esglésies documentades a la Marca del Penedès amb nuclis de població de tradició antiga no és exclusiva del terme d'Olèrdola,

7.- La coincidència que aquests vestigis de construccions antigues estiguin ubicats al Palazol i que se'ls qualifiqui com a *Monetarias* fa pensar ben ràpidament en la possibilitat que es tracti de referències a edificis antics (potser el mateix en ambdós casos?) o centres d'exploatació de domini i caràcter públic que, amb un significat fiscal, haurien estat 'curosament conservats per l'administració del regne de Toledo' (Bonnassie 1979, 131-133).

sinó que ha estat posada de manifest en molts altres indrets, com per exemple, Sant Martí, Sant Esteve de Castellet o Santa Oliba (Batet 1993, 245). En la majoria dels casos es tracta d'esglésies pròpies, algunes de les quals es converteixen en l'església castral del nou terme constituït, mentre d'altres romanen com a esglésies subsidiàries de la parroquial. En qualsevol dels casos, resseguir-les a l'interior de cada un dels termes castrals 'és una bona pista per trobar els pagesos, instal·lats en aquests casos en les millors terres de conreu' (Martí 1992).

Moltes de les primeres *cartas olerdolanes* fan referència als llocs de Santa Margarida, Sant Pere d'Avinyó, Santa Digna, Sant Cristòfol de la Granada o Sant Salvador de les Gunyoles. El caràcter compost del nom d'aquestes esglésies, on amb el nom del sant a qui es dedica el temple també apareix el topònim que, amb església o sense, ja identificava l'indret, és una prova més de la seva relació amb assentaments fixats en el territori. Sant Cristòfol de la Granada, per exemple, només apareix esmentat amb el seu nom compost en el conegut document de dotació, mentre a totes les escriptures restants el topònim comú és la Granada. I el mateix succeeix amb Sant Salvador de les Gunyoles, més conegut com les Gunyoles.

Resseguint la documentació del segle x, s'observa com a tots aquests indrets hi havia terres conreades, cases i edificis varis, i en tots hi passava un riu o rierol. Prenem ara com a exemple l'indret de les Gunyoles. Aquí, l'any 978, Daco empenyora a Amat diverses terres i cases, les quals limiten a més a més amb la terra de Mager, la d'Aiolfo, la de Doda-do i els seus hereus, i el camí que va a la terra de Ful·la (LA 63). O l'any següent, el 979, Ermetruita ven a Unifred una terra, cases, un corral i un hort amb arbres al mateix indret (DCB 126). Finalment, l'any 991 Guilarà i la seva esposa Bello donen a l'església de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona una terra i una vinya amb cases, corrals i sitges al mateix lloc de les Gunyoles, que és a tocar de la terra de Belucia, la de Bonhome i la d'Espe-ciosa, i de l'aragall que passa pel mateix indret (DCB 216).

Tots aquests nuclis amb església esmentats al document de dotació es repartien l'espai amb tota una altra sèrie de topònims d'existència for-ça efímera (la majoria desapareixen al llarg del segle xi) i, entre tots, van dibuixar la pauta d'ocu-pació del territori olerdolà en el mateix moment de la conquesta feudal i la constitució del castell termenat.

Alguns d'aquests indrets són els següents:

TOPÒNIMS OLERDOLANS AMB HABITATGES TESTIFICATS DOCUMENTALMENT AL SEGLE X

	les Creus	Santa Digna	la Granada	les Gunyoles	Santa Margarida
Anys ^a	977-987	978-	950-	978-	978-
Cases i habitatges	x	x	x	x	x
Terres		x	x	x	x
Camí	x		x	x	
Via, strada publica			x	x	x
Font, riu o torrent		x	x	x	x
Torre			x		x

	la Senabre	Vallmoll	Viladellops	Vitrà	Pinells
Anys	993-1108	975-1089	976-	976-1072	951-1098
Cases i habitatges	x	x	x		x
Terres	x	x	x	x	x
Camí	x	x		x	x
Via, strada publica		x		x	x
Font, riu o torrent	x	x		x	x
Torre				x	x

Quadre 1.

8.- Els anys enllaçats amb guionet (x - x) indiquen l'arc cronològic en què s'ha documentat el topònim. Quan no es tanca, vol dir que ha subsistit com a assentament fins a l'actualitat.

Al segle x, la majoria dels habitants dels indrets d'Olèrdola vivien a la plana. Per edificar les seves cases i, sobretot, per conrear les seves plantes, havien escollit les terres humides i poc costerudes de la depressió penedesenca i es distribuïen, de forma força dispersa, a recer dels petits turonets que la solquen, preferiblement al nord de la línia imaginària que, d'est a oest, travessa el terme d'Olèrdola a l'alçada de la fortificació. Només els indrets de Viladellós i la Senabre en restaven al sud.

Molts dels emplaçaments que van escollir aleshores van continuar com a nuclis habitats al llarg de l'edat mitjana i alguns encara substisteixen com a tals. És el cas, per exemple, de la Granada, Santa Margarida o les Gunyoles. D'altres, en canvi, van esdevenir simples masos i han desaparegut ben recentment, engolits per les darreres transformacions urbanístiques, com ara Santa Digna. Però per al nostre estudi interessa sobretot subratllar el tall que es produeix a les darreries del segle xi, quan alguns d'aquests nuclis de població més antics desapareixen completament de la documentació. És el cas, per exemple, de les Creus, Vitrà o la Senabre i, principalment, de Pinells i Vallmoll, els indrets que semblen haver concentrat la major part dels habitants del terme d'Olèrdola fins al moment de la seva constitució com a castell terminat.

L'indret de Pinells –que l'any 951 encara es coneix com el *palaciolo* (DCB 44)– se situava a l'extrem nord-oriental del terme d'Olèrdola, a tocar del territori del castell de Sant Martí (l'any 1042, una terra bescanviada situada a l'alou de Pinells limitava amb els termes d'aquest castell (LA 545) i de Font-rubí. Es tractava d'un 'alou o lloc molt extens, que consta pertanyia tant als termes d'Olèrdola com als de Font-rubí', entorn de l'església de Sant Salvador de Pinells, que l'any 1096 fou entregada a la canònica de Santa Maria de Solsona per un tal Ponç. Aquesta església es trobava prop de la Carrerada, el camí que surt davant de les cases d'en Mitjans i va fins a Puigdàlber (DD.AA. 1992, vol. XIX, 57). Al segle x Pinells havia de ser un lloc força poblat, atès que en un document de l'any 988 se l'esmenta com a *suburbio*, fet que també ens fa pensar en la possibilitat que estigués ben a la vora d'un altre assentament 'superior' (CSCV 223). També era un indret ben comunicat, pel qual hi passaven diversos camins i l'*strada publica* que travessava el Penedès, i força ben regat: a més a més d'haver-hi documentat el pas d'un torrent, també sabem que hi havia varis prats (CSCV 223, 298, 395) i fins i tot un reguer (ACB 188). Un altre indret important, Vallmoll, també se situava al nord-oest de Vilafranca, entre les darreres cases de l'actual nucli de població i el

Figura 9. Les escales tallades a la roca comunicaven l'interior del recinte emmurallat amb la font, els horts i, seguint el camí que baixa per la muntanya, les fèrtils terres de la vall. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.896).

turó de Sant Pau, o fins i tot a la mateixa plana on ha crescut la vila, atès que una escriptura de l'any 1000 esmenta unes cases i unes terres que es troben, al mateix temps, a prop de Vallmoll i de Santa Digna (DCB 346) (aquest darrer és un topònim més conegut al sud de Vilafranca, al sector on ara hi ha el molí d'en Rovira, on encara es conserva una creu de terme amb el nom de Santa Digna, a la sortida de la vila). En tot cas també es tractava d'un indret ben comunicat i, sobretot, amb abundància d'aigua: per si l'evidència toponímica no fos suficient, els esments de prats entre la documentació de Vallmoll –per on també hi passa un torrent (ACB 188 i 189)– són nombrosíssims (ACB 192, 195, i 205; DCB 146 i 147; LA 360...). Sembla, fins i tot, que els habitants de l'indret no van escatimar esforços per construir la infraestructura necessària per treure un bon profit de l'aigua que tenien al seu abast, com ho testifica, l'any 982, l'esment d'un *aqueducto* (ACB 192).

Els camins, les terres amples i abundants i, sobretot, l'existència d'aigua, van ser elements determinants per aquells pobladors d'Olèrdola a l'hora de decidir l'emplaçament dels seus assentaments. Però qui eren? I, sobretot, quants eren?

La immensa majoria dels antropònims que apareixen a la documentació per identificar aquests habitants més antics del terme d'Olèrdola són noms gòtics i germànics, mesclats amb algun nom d'origen preromànic, algun altre d'hebreu, i algun, encara, de reminiscències llatines. També hi ha qui ja ha adoptat algun epítet romànic. Es tracta, per tant, d'un registre ben poc original, comú a molts altres indrets de la Catalunya Vella i les àrees més properes, del qual només cal destacar l'absència total d'antropònims àrabs o berbers

i la inexistència de qualsevol referència que indiqui una procedència llunyana d'aquests mateixos habitants (com la relació del nom amb un topònim en gerundi, o la caracterització com a 'nou' o 'nouvingut'...). Les persones registrades a la documentació, totes elles possessores o tinents de terres, constitueixen un grup de persones autòctones, majoritàriament amb noms gòtics i germànics. Amb tot, aquest fet no exclou la seva coexistència o el seu veïnatge amb d'altres grups no registrats documentalment, de la mateixa manera que les escriptures tampoc no esmenten ni els infants, ni les dones ben casades, ni els homes adults com els primers que, tanmateix, no tenen terres. Per poc jerarquizada que estigui la societat olerdolana del segle x, els documents només n'identifiquen el vèrtex, el reduït grup dels tinents que participen en les transaccions i, a molt estirar, aquells amb terres que limiten amb els predis que les protagonitzen.

Al segle x, l'indret més poblat sembla ser el de Vallmoll. Entre els anys 975 i 1000 –pràcticament només l'espai d'una generació– hi posseïen terres almenys 52 persones, la majoria homes, però també alguna dona. Heus ací el llistat⁹:

Ago, Alba 2, Altemir, Arnald, Chilio, Desideri, Ennec Bofill, Eldevonso = Graciosa, Eles, Ermengarda = Mir, Espanesinda, Eulàlia, Eulàlia = Aico, Flodevara 2, Fruga = Ermenric, Galind 2, Geremies, Gislamà, Godfret = Trasemira 2, Gondefret 8, Hilio 2, Joan 3, Joan Bosquet, Manbert, Maria 4, Matofredo, Mocio 2, Odesina, Ohila, Olalla, Oliba = Cixili 2, Orosa, Radulfo = Ello, Reinald, Rihela = Ermecoda, Ricard, Sabado, Salustia, Salustio = Ermengoda 2, Sendret, Seniofret, Trasover, Yulmo.

Per al mateix període de temps, en canvi, a les Gunyoles només s'esmenten 11 persones, i per a cicles més llargs, de cinquanta anys, entre el 950 i el 1000, a Pinells se n'esmenten 14 i a la Granada 5.

ELS HABITANTS DE L'INDRET D'OLÈRDOLA

Al costat dels indrets esmentats més amunt, el turó on descansen les runes del castell d'Olèrdola també sembla haver estat un indret habitat des de l'alta edat mitjana, almenys des de les darreries

Figura 10. A l'àrea d'entrada al recinte s'hi han portat a terme al llarg dels darrers anys importants treballs arqueològics que han permès identificar 29 sitges situades cronològicament entre els nivells tardoromans i les construccions medievals de les fases II i III. Arxiu MAC-Olèrdola (IA.04.353).

del segle ix, en tot cas abans de la constitució del castell termenat. Tot i que el seu registre arqueològic encara és majoritàriament desconegut, aquest poblament es pot relacionar amb la primera fase medieval d'algunes de les restes arqueològiques que s'hi han excavat, com són ara les 29 sitges descobertes al sector 01, a l'entrada del recinte emmurallat, que 'perforen i alteren els nivells ibèrics i romanorepublicans, mentre que són arrasades per les construccions medievals de les fases II i III, que suposen un fort aterrament de l'espai i la construcció d'habitatges utilitzant la pedra com a element constructiu'. (Bosch *et alii* 2002). Es tracta d'un mínim de 29 sitges, amb un estat de conservació molt deficient a causa de les remocions de terra de les dues etapes constructives següents, identificades com a sitges domèstiques, amb una capacitat que varia entre els 703 litres i els 1.770 litres, amb la funció d'abastir una família durant un any, ubicades a l'hort o a l'espai erm darrere de l'habitatge familiar. Són sitges que han estat utilitzades durant un espai curt de temps, d'un o pocs anys més de durada, que en ser excavades en sediments d'escassa consistència s'esfondraven amb facilitat: aleshores era més fàcil excavar un nou dipòsit que no pas aprofitar l'existent. El gran nombre de sitges trobades, per tant, no implica la seva utilització coetània, sinó un ús encadenat en el temps. Altres elements

9.- Només he registrat els que apareixen com a protagonistes d'una transacció de terres o béns a l'indret i els que s'esmenten en les afrontacions d'aquests predis com a possessors de terres. El signe = indica matrimoni; el número llatí, el nombre de vegades que apareix el mateix nom, tot i que no es pot comprovar si es tracta o no de la mateixa persona.

característics d'aquestes sitges són la seva boca arrodonida, com es dedueix de les tres tapadores de pedra calcària de forma circular que s'han trobat, un cos acampanat i un fons pla. (Bosch *et alii* 2002).

Ja a finals del segle x, i una vegada constituït el castell termenat, els únics personatges que, segons la documentació, posseeixen sitges a l'interior dels murs del castell d'Olèrdola, són el levita Sunifret, que l'any 987 esmenta unes sitges que té al costat de la cisterna o el camí del castell, al mateix lloc on té les seves cases (CSCV 213), i un tal Igiga, personatge amb possessions a Vitrà, la Calçada i les Planes que, encara que amb un altre mot, també testa recipients excavats a terra per emmagatzemar gra l'any 990, situats al costat mateix de les cases on viu, que es troben, al seu torn, entre l'espadat, el camí, la torre o el mur del castell, i les cases d'Ató: '*...concedo a Domino Deo et a s. Cucufati martir...ipsas meas casas ubi ego resideo, simul cum ipsa quintana, et ipsas foveas, et tonnas III maiores, et barrilos III et chubos III et chubellos V et siras III...*' (CSCV 259)¹⁰.

Aquestes dues escriptures són les que forneixen les descripcions més precises dels habitatges ubicats explícitament a l'interior dels murs del castell. Les cases que tenia Sunifret *infra muros de Olerdula*, eren cases amb un petit pati (la *curte*, on possiblement s'ubicaven les sitges) (CSCV 213). Les d'Igiga, per la seva part, eren *chasas cum quintana et foveas* (CSCV 259). Tanmateix, el fet que no apareixin descrits, no vol dir que no n'hi hagués d'altres, d'edificis. Tant Sunifret com Igiga conviuen amb força veïns. Sunifret té a dins dels murs del castell diverses cases ubicades en indrets diferents. D'una banda, en té unes (*domos*) que són a tocar de les cases de Sant Miquel (*domos s. Michele*, potser properes a l'església, aquestes cases també limiten amb la cisterna i el camí) i la casa de Pulcra i els seus fills. De l'altra, una casa que es toca amb la casa del fill de Belluci, la casa i el pati de Sanla Faber, la casa dels fills del difunt Dadilà i la casa d'Ervigi; les d'Igiga, ja ho hem vist, amb la casa d'Ató, la muralla i el camí. D'entre tots aquests personatges, cal destacar la presència d'Ervigi que, amb d'altres possessions a Olèrdola, no és sinó el veguer del castell de Cabra, casat amb Almatrud i germà de l'ardiaca Sunifret Llobet, pare de Guifré de Cabra i de Mediona, del prebere Unifred, de l'abadessa Ermilda, del bisbe i jutge Marc Ervigi i

d'Emma, que es casarà amb Mir Llobet de les Gunyoles (CSCV 130, 189, 213; Margarit i Cubedo 1981).

D'altra banda, aprofitant les seves pendents suaus, al mateix turó del castell però possiblement a l'exterior dels seus murs, encara hi havia, almenys des del mateix segle x, altres habitatges. El mateix Sunifret, per exemple, té uns ferraginals situats sota mateix d'un caser amb figueres edificades sobre una roca al costat del camí que va a la vall (es tracta del caminet que unia el cim del castell amb l'indret de la Vall, al vessant nord-oriental del mateix, vegeu mapa 4), que limiten, d'altra banda, amb les cases d'Ervigi i de Trasemir. Aquí Sunifret té una casa amb un pou al costat de la casa i l'hort d'Arquineda i la casa d'Ulderich. Tot plegat potser es troba ben a prop de la costa on Sunifret té una altra casa amb terres i figueres, que també és a tocar de *ipsa valle subtus Olerdula* (CSCV 130). En aquest indret de la Vall –que ja es coneixia amb aquest nom a la documentació del segle x– es concentraven un bon nombre d'habitatges. Isimbert, per exemple, vivia *subtus castrum de Olerdula*, amb una casa amb pati i hort o jardí. Tenia un veí que es deia Gerard, que també tenia una casa i terres a la vall, i sovint s'havia de desplaçar fins a Santa Margarida, on també posseïa terres, vinyes, horts, prats, pomers i fins i tot molins! (CSCV 313, 996). Aquí s'havia de trobar amb el levita Sunifret, que també tenia una torre, terres i molins al mateix lloc de Santa Margarida (CSCV 130).

Ja hem vist que els habitants de la vall i els del castell estaven molt ben comunicats, atès que un ramal del mateix camí que travessava de nord a sud la planície del *castrum* s'hi dirigia directament. Era conegut, naturalment, com el camí de la vall (CSCV 130), i passava ben a prop de la font per dirigir-se, tot travessant la vall, a les balnes i coves actualment conegudes amb el nom de Can Ximet que, molt possiblement, es corresponen amb algunes de les *splugues* esmentades a la documentació del segle x. D'aquí, finalment, arribava fins al Foix, a l'alçada de la Ràpita i de Santa Margarida. L'any 984 Plàcid i la seva muller Ruiquilda donen a l'església de Sant Miquel de Barcelona una terra amb arbres fruiters, una vinya i una *spelunca in comitatum Barchinona, in terminio de Olerdula* (DCB 150). L'observació de les restes d'aquestes coves o cases rupestres, situades a l'inici de la Vall, 'ens fa

10.- També n'hi ha a altres indrets d'Olèrdola, com a les Gunyoles (991) (DCV 216), i a la Senabre tornen a aparèixer amb el nom de *foveas*, altra vegada a l'interior dels patis o horts de les cases: *chasas cum curtes, cum solo et superposito et ipsas foveas qui infra sunt* (CSCV 465).

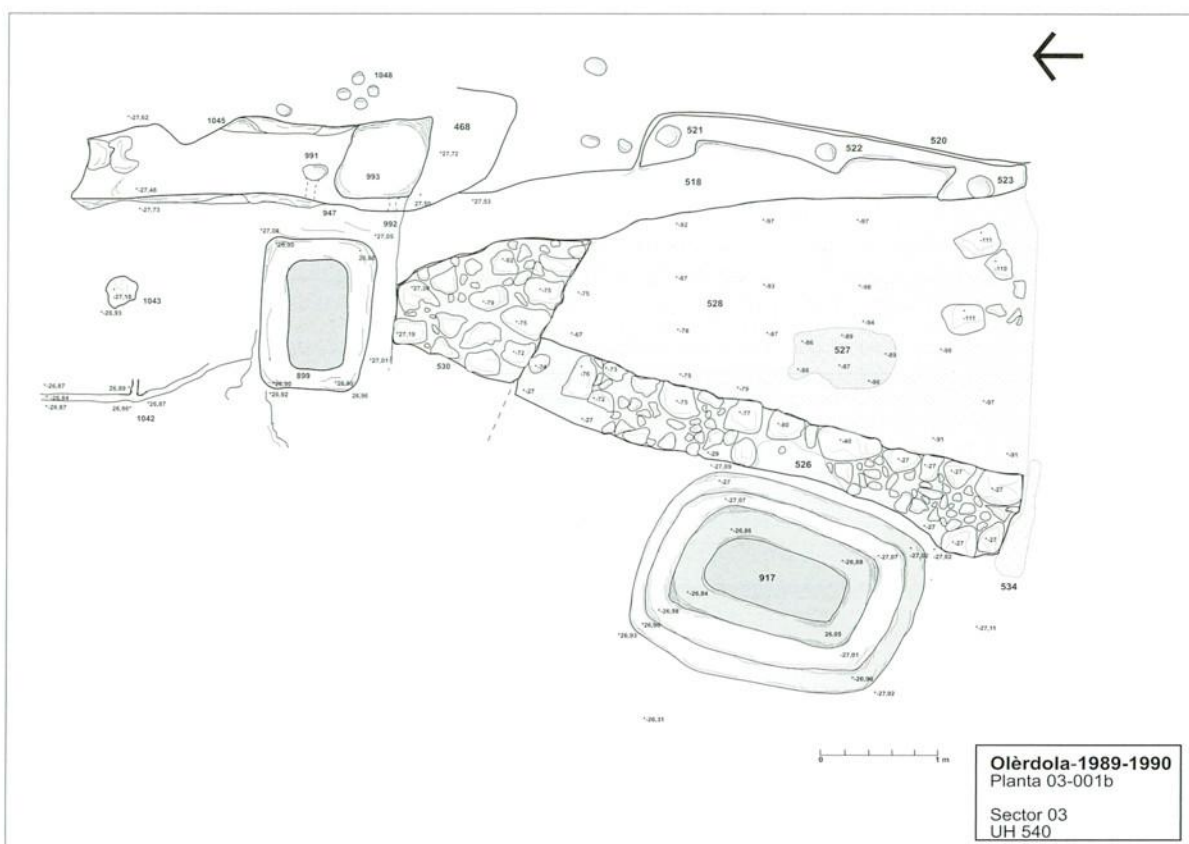

Figura 11. Planta d'una de les cases medievals del sector de la pedrera.

Figura 12. Els habitatges excavats a la roca de la zona de Can Castellví es deuen correspondre a algunes de les coves esmentades a la documentació del segle x, tot i que es van continuar utilitzant fins a l'època moderna. Arxiu Triade.

venir ràpidament a la memòria les cases medievals d'Olèrdola, amb les seves sitges, escales, parets, forats per a les bigues, cubetes... treballats a la pedra' (Molist 1999, 43. N'existeix una descripció a DD.AA. 1992 vol. XIX, 156-158).

L'esment de coves a la primera documentació d'Olèrdola és força abundant i segur que per tot el terme n'hi havia haver més que les de Can Ximet. Una

de les fites del terme del castell que s'especifica a l'acta de dotació de l'església és l'*spelunca qui vocatur Derri* i entre les donacions dels fidels a l'església de Sant Miquel efectuades en aquella ocasió també hi ha el ferraginal i l'espelunca '*cum casale*' entregats per un tal Morgat (Muntaner 1994, 18).

Aquestes coves havien de ser els habitatges més senzills i a recer seu s'hi havien pogut aixoplugar els habitants més antics del terme, encara que la documentació no les esmenta fins ben entrat el segle XII i àdhuc durant els segles XIII i XIV: entre els anys 1321 i 1323 el rei Jaume encara reitera al seu batlle les condicions amb què aquest disposa en feu les *domus de speluncis in termino castris de Olerdola* (ACA, Can., Reg. 247, fol. 170). La seva habitabilitat havia estat millorada amb l'acondicionament dels voltants, la construcció d'escales per accedir-hi i l'ampliació de les estances amb parets i sostres sostinguts amb pals de fusta, com proven els forats i els reguerots picats a les pedres. Alguns d'aquests nous edificis adjacents apareixen a la documentació amb el nom de *casale*, mot que, d'altra banda, també s'usa per esmentar altres construccions no necessàriament lligades a les coves (CSCV 383).

Aquests mateixos forats circulars i reguerots també es troben a l'interior dels murs del castell, on es

pot resseguir la forma rectangular d'algunes de les cases o cabanes que havien de suportar els pals que s'hi clavaven. Pertot, tant a l'interior del castell, com a les zones més properes de la Vall, com en els altres indrets que he esmentat més allunyats del terme, l'estructura que s'imposa al llarg dels segles x i xi és la de la casa (un recinte més o menys rectangular, a vegades subdividit en dues estances) amb un pati (sovint amb una sitja) i a cops un jardí (normalment amb arbres fruiters) o un ferraginal (petit espai clos per al bestiar). *Domo et curte et verdegario et ferraginal*, diuen les escriptures. En alguns casos, també s'hi afegia un casal. Aquest és el model que apareix documentat des de l'aparició de les primeres escriptures olerdolanes i no sembla que la constitució del castell durant la segona dècada del segle x hagi implicat, d'entrada, canvis massa substancials. Les transformacions s'operen lentament i, a nivell escrit, caldrà esperar al segle xii per percebre'n els resultats, sobretot amb l'aparició dels primers masos.

Mentrestant, el creixement ha estat sobretot extensiu. Durant el segle xi, el moment de màxima activitat al castell termenat d'Olèrdola, encara que només sigui a jutjar pel nombre d'escriptures que s'hi refereixen, les cases que es van anar construint davant mateix de la porta principal del recinte emmurallat, recobrint les dues plataformes adjacents a cada una de les bandes, semblen respectar el mateix model. Per sota de la vegetació encara es poden descobrir les traces deixades per un bon nombre d'edificacions del mateix estil, tallades parcialment a la roca, amb elements i estructures molt semblants a les que s'han trobat a l'interior del recinte (Molist 1999, 43). Aquestes estructures s'estenen fins a la fondalada de les Feixes i fins al Pla dels Albats, a tocar de les sepultures antropomorfes tallades a la roca que envolten l'església preromànica de Santa Maria, que, recordem-ho, ja s'esmentava al document de dotació de l'església de Sant Miquel amb el nom de *Sancta Maria Foris Muros* (Muntaner 1994, 18). Entorn d'aquesta església es concentra un bon nombre d'estructures d'habitatges que, com la majoria, encara no han estat excavats (o han estat objecte d'actuacions clandestines) i que tampoc no he pogut identificar documentalment. Entre els topònims que apareixen a la documentació del segle x amb habitatges testificats n'hi ha d'haver algun que correspongui a aquest indret.

I tanmateix, més enllà de la similitud dels recursos arquitectònics que utilitzen, entre els primers habitants del terme d'Olèrdola ja s'endevinen algunes diferències i l'omnipresència d'alguns personatges contrasta amb el paper secundari de la majoria. El primer, és clar, és el levita Sunifret, que va ser l'im-

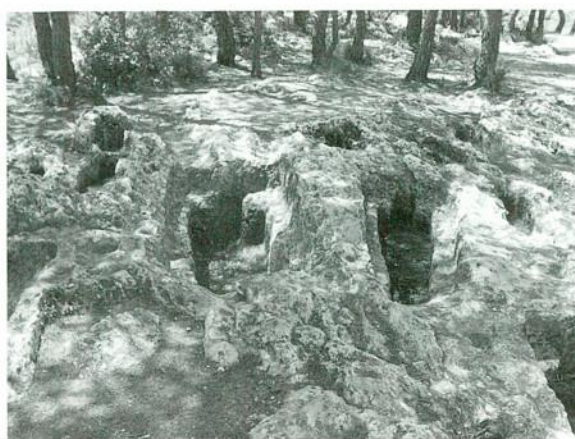

Figura 13. Les tombes antropomorfes del Pla dels Albats es disposen seguint la mateixa orientació als peus de l'església de Santa Maria, documentada des del segle x a l'exterior del recinte emmurallat. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.1000).

pulsor de la construcció de l'església romànica d'Olèrdola. Abadal diu dels levites del segle x que eren personatges 'ni ben bé laics ni ben bé eclesiàstics, producte mixt molt característic del temps, que solien ser gent de casa bona, generalment cabalers de famílies nobles' (Abadal 1961-1974, vol. 2, 888). Segons Muntaner, el levita d'Olèrdola 'degué ser un personatge important i amb una influència prou forta com per a unir les voluntats dels habitants de les rodalies en una empresa que exigia un esforç important' (Muntaner 1994, 35). Efectivament, per construir aquella església, encara que fos amb pedres retallades a la mateixa pedrera del castell, Sunifret va haver de comptar amb l'esforç d'un bon nombre de braços, de pagesos que hagueren de fer de manobres, i d'algun mestre que dirigís l'obra, possiblement vingut de Barcelona.

Amb cavall i un arnés compost de llança, espasa, capa i cinturó, Sunifret posseïa diversos i nombrosos béns per tot el terme del castell, entre ells una torre *cum ciga i plena de ordeo*: a la Torta, a Santa Margarida i a recer de les muralles de la plataforma olerdolana. En el moment de fer-ne donació a Sant Cugat, a més a més, encara ho complementa amb el regal de quatre bocois, dues bótes, una taula, unes tovalles, dos tovallons, dos cànirs, dotze plats, dos gots i dos bancs (CSCV 134). Quan més tard, el cinc de novembre del 986, dicta el seu testament, confirma la donació efectuada a Sant Cugat i deixa diversos predis a la catedral de Barcelona, a banda d'atuell, armes, vestits i llibres a diverses persones. Entre elles, a la seva germana Ermegoda, que continuarà administrant les seves propietats, li deixa dos cànecs, dues aixades i qua-

tre podadores i ni més ni menys que cent quatre caps de bestiar, entre ovelles i cabres, i un parell de bous, un de vaques i un ase, aquests darrers possiblement emprats com a animals de tir (CSCV 188). Com Sunifret, Igiga també tenia casa a dins dels murs i en fer testament també deixa als seus parents un bon nombre de caps de bestiar: al seu nebot Llobet, una vedella; a la seva esposa i al seu fill, tres parells de bous i vaques, un vedell, setze ovelles, i deu porcs. Sobrat com estava, encara entrega a Sant Cugat per a remei de la seva ànima, vuit ovelles i cinc porcs. Com manava la seva posició, en vida també havia disposat d'un bon arnés: *armas et sella et freno et ipso meo chavallo* (CSCV 258), i els objectes de caire sumptuari de metall que s'han trobat a l'indret –anells i sivelles, aplics, claus i frontisses d'arquetes o arcons– segurament els pertanyien a ells o a alguns dels seus companys (Bosch *et alii* 2003 b).

Sunifret i Igiga encara comparteixen un altre tret: tenen possessions disperses per tot el territori d'Olèrdola. Es tracta aleshores de blocs compactes, de cases, terres, horts, ferraginals, un molí i una torre, que, realment, tenen poc a veure amb les senzilles construccions que he descrit més amunt. Els primers eren simples llocs d'habitatge, on les cambres per cuinar i passar la nit a recer tan sols es complementaven amb un petit clos al darrera mateix de l'edifici; aquests darrers són possessions més complicades, on conviuen edificis d'arquitectura i funcions diferents, que parlen d'una societat més complexa, on ja hi ha distàncies entre els rics i el pobres, i també moltes situacions intermèdies: l'any 958, Daniel entrega a Sant Cugat la seva propietat al lloc de la Ruvira de la Font del Cavaller composta de *domos et curte et torre cum solo et superposito et illorum closura et terras* (CSCV 56).

EL FEUDALISME AL CASTELL TERMENAT D'OLÈRDOLA

SENYORS I SENYORIES

La suprema potestat sobre el castell d'Olèrdola requeia en mans del comte (CPF 15), qui originalment tan sols compartia aquesta autoritat amb el bisbe de Barcelona, titular de l'església olerdolana i amb dret a recaptar, per tant, tots els delmes i primícies del terme. Tanmateix, en el context de buit de poder provocat per la mort de Ramon Berenguer I, va ser Mir Geribert, amb possessions tan importants al Penedès com els castells de Subirats, Lavit i Sant Martí Sarroca, qui va imposar *de facto* la seva autoritat política i militar a la frontera i va apoderar-se de la mateixa fortalesa d'Olèrdola, de la qual s'autoproclamà *princeps*. Aquest episodi, que ha estat descrit amb detall per Bonnassie (1981, 79-104), va culminar en un enfrontament obert entre els partidaris del comte, amb la comtessa Ermessenda al capdavant, i els 'barons de la frontera', encapçalats per Mir Geribert, un personatge de la família vescomtal emparentat amb la casa comtal (era nét del comte Borrell i cosí segon del mateix comte Ramon Berenguer I). En el seu desenllaç final, però, Ramon Berenguer III va poder imposar les seves condicions: l'any 1058, Mir Geribert, vençut, va haver de compensar amb el pagament de quinze mil sous el mal infringit als interessos del comte, alhora que aquest l'obligava a jurar-li fidelitat per a cada una de les seves fortalles (Bonnassie 1981, 129).

El resultat de la forma amb què es va resoldre el conflicte entre el comte i els barons desafectes va ser la signatura de tot un seguit de pactes feudals, les conegudes *convenientiae*. L'any 1059 Mir Geribert i la seva esposa Guilla signen una convenença amb el comte de Barcelona pel castell d'Olèrdola, en la qual es comprometen a respectar la possessió comtal del castell i a obligar els castllans del lloc a portar-se com a fidels del comte, qui, d'altra banda, hi podrà fer estada sempre que vulgui (LF 296 -

297). El fill de Mir Geribert, Arnau Mir de Sant Martí, el 1089 va renovar el jurament signat amb el comte i va ratificar la potestat comtal sobre el castell, alhora que es va comprometre a guerregar pel seu senyor, a comandar el castllà del lloc i a respectar les dominicatures (reserves) del comte a tot el terme (LF 302). En començar la segona dècada del segle XII, era el fill d'Arnau Mir, Jordi de Sant Martí, qui es reconeixia fidel del comte i repetia les mateixes promeses fetes pels seus avantpassats com a comdors del castell termenat d'Olèrdola (LF 304).

El comdor d'un castell era el dipositari, per delegació, de l'autoritat comtal sobre la fortalesa, delegació que es concretava en l'exercici de la guàrdia o servei militar de custòdia, defensa i àdhuc atac del castell per part d'una host comandada pel castllà, al seu torn, vassall del comdor feudatari (Virgili 1991, 84). Així, per dessota dels comdors, possessors de feus i castellanies disperses per totes les terres del comte i representants de les més altes nissagues de l'aristocràcia feudal, hi havia els castllans: l'any 1109, a Olèrdola el comte hi tenia quatre castllans —Jordi, Bertran, Enric i Fulcó— (CPF 46). Al seu costat, batlles i veguers també s'encarregaven de gestionar els béns i els interessos del comte. Un altre document d'inicis del segle XI, esmenta a Jordi com a veguer i a un tal Sunyer com a castllà (CPF 45). Els castllans eren caps d'una tropa de cavallers, *milites* fidels, que a les seves ordres s'encarregaven de satisfer les hosts degudes al comte, custodiar el castell i, sobretot, cavalcar les terres dels senyors fent ostentació de l'autoritat que els havia estat delegada per garantir el compliment de les obligacions dels súbdits pagesos que llauraven i treballaven les terres.

Com en tots els altres castells, el comte, el comdor i els castllans d'Olèrdola, componien la més alta jerarquia de poder. De tots ells, només els castllans potser residien a la torre subirana de la fortalesa, encara que en el cas d'Olèrdola, en ser quatre, és

més plausible que habitessin en indrets diferents. Aquesta torre principal s'havia bastit aprofitant l'antiga talaia romana, que quedava a l'extrem occidental del castell pròpiament dit, un edifici rectangular situat al vèrtex superior de la plataforma rocosa, però aquesta construcció, força malmesa i sense cap excavació rigurosa, només es coneix deficientment (Molist 1999, 39). En tot cas, el que sí que compartien tots, com ha assenyalat Virgili, és 'el fet que vivien de les rendes generades pels pagesos dependents' (Virgili 1991, 90). El comdor i els castlans, a més a més, eren vassalls directes del comte, qui, en darrera instància, els havia investit de potestat. Per la seva banda, els cavallers dels castlans sí que habitaven amb tota seguretat en algun indret del castell –*milites qui ibi habitaverint et castellum defrederint*, diu una escriptura del 1108. A ells els pertanyien, *libere et solide*, els homes del terme, obligats a prestar censos i serveis als seus senyors i els delmes i les primícies a l'església (CSCV 801). Per això, a la plataforma rocosa del castell, a banda d'alguns habitatges, també s'hi va haver de construir ben aviat tota la infraestructura necessària per emmagatzemar i tractar els fruits obtinguts per raó d'aquests censos: tot i que encara han de ser completament excavades, entre l'edifici de l'església i els habitatges propers a la porta d'entrada, a la part del mig de la plataforma protegida per les muralles, es conserven les restes d'una pedrera, de l'aljub d'origen romà, d'una àrea per al premsat de vi amb un celler, i d'un graner amb un gran nombre de sitges 'on s'hi emmagatzemava el cereal recol·lectat amb tributs' (Molist 1999, 42; Bosch *et alii* 2002; Bosch *et alii* 2003 a).

L'única limitació a l'exercici d'aquesta potestat procedia dels altres senyors que, per camins diversos, també ostentaven drets i senyories al terme d'Olèrdola. Com veurem, algunes d'aquestes senyories tenien un origen força recent, i procedien de la concessió de feus efectuades pel comte per compensar els favors d'algun noble o l'ajut de cases eclesiàstiques i ordes militars. Així s'explica, per exemple, la constitució d'una comanda dels Hospitalers a Sant Valentí de les Cabanyes (Miret i Sanç 1910, 29-30). La majoria, però, es remunten als privilegis atorgats per l'autoritat pública en el mateix moment de la conquesta del territori, i la seva evolució és especialment significativa per entendre el procés de feudalització i observar els canvis que s'operen al nivell de l'hàbitat i de les relacions de producció. En tot cas, el resultat final és un mosaic complex de senyories i jurisdiccions, on no sempre es compleix el binomi senyor-senyoria, sinó que els drets exercits s'hi superposen i se solapen, i es van esglaonant fins als nivells més

baixos, on els establiments fixen, finalment, qui i com ha de treballar la terra que garanteix les rendes que es reparteixen als dels graons superiors.

LA FORMACIÓ DELS DOMINIS DEL MONESTIR DE SANT CUGAT I DE LA CATEDRAL DE BARCELONA

Al segle x el monestir de Sant Cugat i la catedral de Barcelona van constituir els seus dominis a recer dels privilegis atorgats pel comte. Al segle XIII, la Pia Almoina de Barcelona percebia rendes per 'rao de la seva senyoria' al terme i a la vila de Vilafranca, a la quadra de Cantallops, la Tallada, i Santa Digna, al castell i terme de Sant Pere d'Avinyó, a la parròquia de Sant Cugat de les Garrigues i les seves quadres, a la quadra de l'Arboçar de la parròquia de Sant Pere Molanta, i a les parròquies i els termes de Sant Salvador de Les Gunyoles, Sant Cristòfol de la Granada, Santa Margarida i Santa Fe (Tarafa 1536). Els diferents preceptes promulgats pel papa a favor del monestir de Sant Cugat al llarg dels segles x i XI van confirmar una vegada rere l'altra els privilegis del monestir, especificant les possessions més importants de l'abadia a Olèrdola (CSCV 364, 382, 486). Però al nivell de la direcció dels processos de treball i de la captura de renda, l'exercici de la potestat del monestir era el resultat de les donacions a canvi del manteniment de l'usdefruit realitzades pels possessors de les terres d'aquests dominis, de la mateixa manera que, a les terres de la catedral, eren les condicions estipulades en els establiments les que prescribien qui i com treballava la terra. L'any 958, per exemple, Daniel dona al monestir de Sant Cugat la seva possessió (*domo et curtes et torre cum solo et superposito, et illorum closura et terra, cultam et ermam*), de manera que la seguirà posseint mentre visqui, tant ell com la seva descendència, a canvi del pagament d'un cens d'un sextar de forment, un sextar d'ordi i una lliura de cera (CSCV 56). O el 976, Àlbar i Bonadona entreguen al mateix monestir les seves terres i vinyes i la casa on viuen, de les quals també en mantindran l'usdefruit a cens de deu sous anuals (CSCV 112). Aquestes donacions, que només s'expliquen com a conseqüència de la força i la pressió exercida pel nou senyor eminent de les terres, testimonien la desaparició de la propietat pagesa (*domo proprietate mea*, diuen les escriptures) i reordenen l'accés a la terra a partir de la distinció entre domini útil (conservat en mans del pagès) i domini eminent (del senyor), legitimant *de facto* relacions de subordinació i dependència entre les dues parts –*relationships between unequals*, en paraules de Wickham (Wickham 1988, 212-215)– (Batet, Soto 1998).

Figura 14. Darrera de la masia gòtica de Cal Casino es veu un tros de la torre de l'Arboçar, una de les quadres que es van formar als termes del castell d'Olèrdola. Arxiu Kuanum.

Des de les darreries del mateix segle x i, particularment a les escriptures procedents del cartulari de la catedral, la fórmula documental que s'imposa és la de l'establiment que, tanmateix, condueix a la fixació de la mateixa relació basada en la distinció entre domini útil i domini eminent. L'any 997, el bisbe Aeci estableix a Teudiscle i la seva muller Guidinilla una terra al *Solario de Ballomar*, a Olèrdola, al preu d'una entrada de cinc *aureos* i tres *modios* entre forment i ordi i un cens anual d'un porc, dotze fogaces, dos sexters de vi i dos de cibada. A l'establiment, però, també s'hi especifica l'obligació dels nous tinents de conrear la terra, edificar una casa i plantar vinya (LA 183). Un altre establiment amb obligacions semblants és el que signa l'abat Guitard de Sant Cugat amb Ellemar i la seva esposa Emma, els quals reben dues parellades de terra amb un prat, amb l'obligació de construir-hi cases i una torre. Més precises, aquestes escriptures també especifiquen que els beneficiaris de l'establiment no podran vendre ni alienar la terra *neque alium senioraticum facere* (CSCV 458).

L'actuació del monestir i de la catedral es dirigeix moltes vegades cap a les explotacions que ja funcionen i les seves exigències recauen sobre alguns dels propietaris, més o menys benestants, que ja havia identificat a l'apartat anterior. L'any 996, un tal Isimbert, dóna a Sant Cugat ni més ni menys que les seves *terras et vineas et curtes et turre et casas et ortos et mulinos, cum illorum caputregos et illorum glebares, et pratos et pomiferis et aliis arboribus, cultis et incultis*, al lloc de Santa Margarida, però en manté l'usdefruit pagant anualment la tasca (una onzena part de la collita) al monestir (CSCV 313). Interessat en concentrar les seves possessions en un sol domini, a vegades el mones-

tir accedeix a donar algun altre predi a canvi, com és el cas de les terres prop de Santa Digna, la vinya, les dues vaques i el vedell que entrega a Lunes i Ermovigia a canvi de les seves cases, corrals, la torre i altres edificis del lloc de Fontallada (CSCV 71). Les escriptures no dubten a anomenar aquests predis 'alous tascals' (*alaudem taschalem*), perquè, efectivament, són les antigues propietats sotmeses ara al domini del monestir, singularitzat en el cobrament de la tasca (CSCV 395).

El cas més paradigmàtic és el de les terres d'Igiga, personatge amb un ramat important identificat durant la segona meitat del segle x com a veí de Sunifret a l'interior de les muralles del castell. Doncs bé, l'any 1020 un tal Rosell signa una concòrdia amb Sant Cugat sobre l'alou que havia estat del difunt Igiga, el fill del qual l'havia entregat a Sant Cugat i n'havia mantingut l'usdefruit a canvi del pagament de 10 sous anuals. Més endavant, el fill d'Igiga va vendre l'usdefruit a Rosell i aquest, ara, renova amb el monestir les condicions de l'usdefruit, comproment-se a plantar-hi vinyes i a edificar-hi una casa, i a pagar-ne anualment la tasca a Sant Cugat, *tam ex fruges aridas quam humidus* (CSCV 479).

Alguns dels possessors d'aquests grans predis gaudien de privilegis molt semblants als que disfrutaven cavallers i castlans als seus feus i cavalleries. A aquest nivell, els homes ascendits a nobles per la via de la compensació amb terres –feus– pels favors militars al comte i els que, més lligats a la terra, aconseguen d'inserir-se, encara que sigui al preu del pagament de la tasca i el reconeixement d'un senyoratge superior, a la cadena de les relacions feudo-vassallàtiques, es confonen. Els primers tenen al capdamunt el comdor, els segons, l'abat de Sant Cugat. Tots, però, s'han convertit en els intermediaris entre els seus senyors i els pagesos, i la seva posició és essencial per garantir la distribució de la renda al si de la classe senyorial. Fixem-nos, per exemple, en els casos d'Arnau Berenguer i de Bertran Soler i la seva esposa Guilla. L'establiment del lloc de Torres Beces que signa el primer amb el monestir l'any 1111 il·lustra amb escreix el seu paper d'intermediari. En aquest cas Arnau Berenguer, que amb les terres, les vinyes i les cases també rep la batllia del lloc, pren als pagesos i pageses que habiten l'indret el total del braçatge i una part de les rendes derivades de l'exercici de la justícia, concretament un terç dels *placitos* (els beneficis que els senyors obtenen eventualment dels processos judicials que se celebren) i la totalitat dels *stacamentos* (la part de les fiances que, dipositades pels pledejadors en les causes judicials, confiscava el senyor). Així mateix també es podrà quedar amb tots els fruits de les terres,

excepte la cinquena part que haurà d'entregar al monestir. De la seva *manedia* (reserva), en canvi, només n'haurà de pagar un cens fixe consistent en una mitgera de civada, mitja quarta de forment, un pernil de porc, una emina de vi i un parell de capons (CSCV 814). El cas de Bertran de Soler i la seva esposa Guilla és ben semblant. Amb la signatura d'un establiment, l'any 1176, amb l'abat Guillem de Sant Cugat pel *mansum de Solario*, també anomenat Torres Beces, l'abat els va cedir l'usdefruit de l'alou *ad bene laborandum et edificandum*, a canvi del pagament del quart i del braçatge de tots els fruits, excepte, però, dels que procedeixin del feu (reserva) que el monestir els atorga per construir les cases on viuran. Seguidament, l'escriptura especifica que Bertran i els seus no podran obeir cap altre senyor ni cap altre batlle, però alhora l'abat també els encomana la batllia del mas de Soler (o Torres Beces), del mas de les Figues i del mas de Camp de Llops, dels quals també n'haurà de satisfer el braçatge al monestir. Finalment, els atorga consentiment per construir un molí en qualsevol d'aquests indrets, lliure del pagament de qualsevol cens (CSCV 1176). Efectivament, en la renovació de l'establiment del mateix mas efectuat pels administradors de la Pia Almoina a un tal Berenguer l'any 1318, aquest també rep permís per construir una resclosa i els recs que necessiti per proveir el 'molí den Soler', tot especificant que si cal pot travessar els honors del mas Botí i del mas Bellot pagant-los, això sí, 'els interessos de dits honors' (Tarafa 1536 vol. IV 99v). Simples beneficiaris d'un establiment, però tanmateix batlles del monestir, els tinents d'aquests masos eren certament ben privilegiats.

L'alou de Torres Beces, que anteriorment era de Bonfill, es trobava al terme d'Avinyonet i havia estat confirmat al monestir pel papa Silvestre II l'any 1002, conjuntament amb quatre més: el que havia estat de Mager i el que havia estat de Pere i el jutge Teudiscle, tots dos a Avinyó; un altre alou del jutge Teudiscle a Viladellops, i l'alou del levita Sunifret (CSCV 382). Era un lloc ben proveït d'aigua, amb prats i un torrent (CSCV 458 i 814), i reunia, per tant, les mateixes condicions que ja havíem vist als indrets on he identificat els primers habitatges del segle x. La cristallització de les estructures feudals no va aturar el desenvolupament d'aquests primers assentaments documentats sinó que, ans al contrari, hi va consolidar al capdavant una petita elit de pagesos privilegiats, arrelats des d'antic a la terra, detentors de drets senyorials encara que sotmesos, al mateix temps, a una jurisdicció superior. Un altre personatge d'aquestes característiques, per exemple, també va ser Gondefred, que, en tres anys, entre el 981 i 984, es gasta més de 695 sous

Figura 15. L'emplaçament de l'indret de Santa Susanna, d'alt d'un petit turó, es deuria correspondre amb el de molts altres masos medievals del Penedès. Arxiu Kuanum.

per adquirir 11 peces de terra de propietaris diferents al lloc de Vallmoll (ACB 188, 189, 190, 193, 195, 196, 198 i 199; DCB 134, 138, 146 i 147).

Des del punt de vista de les estructures del poblament, la consolidació d'aquesta petita elit de pagesos benestants al capdavant d'algunes de les explotacions agrícoles més antigues del terme, s'expressa, des de meitats del segle xi, en l'aparició dels primers *mansí*. És amb aquest mot que des d'aleshores i, sobretot, al llarg dels segles xii i xiii, es descriuen els mateixos conjunts compostos per les terres (amb vinyes, prats i arbres fruiters), els edificis per al tractament i l'emmagatzematge dels productes, els habitatges dels possessors (a la reserva) i, en alguns casos, fins i tot les cases (*cum casas et casalibus*) dels pagesos desposseïts que en treballen les terres (CSCV 537, 685 i 1110; CDMS 23; LA 1705 i 2624). La seva continuïtat també ajuda a explicar la pervivència en els antics termes del castell d'Olèrdola d'un bon nombre d'assentaments dispersos, ubicats ben a prop de les millors terres de conreu, habitats per pagesos amb privilegis com a detentors de drets cedits pels senyors i obligacions respecte del mas i de la terra contretes a canvi d'aquests drets, l'estudi dels quals menaria als orígens dels pagesos de mas de l'època moderna (To 1993).

Entre els segles xii i xiii les escriptures esmenten un mínim de dotze masos d'aquest tipus al terme del castell d'Olèrdola i un mínim de tretze quadres. En molts dels noms d'aquestes quadres hi trobem antics topònims que ja havíem identificat, com en el cas de la quadra de Santa Digna, la de les Gunyolles, la de Torres Beces o la de Santa Fe. D'altres, en canvi, són ben nous i són el resultat de dona-

cions realitzades directament pel comte a les seves terres dominicals. L'any 1055, Ramon Berenguer I i Almodis entreguen a Ferriol i la seva esposa Bonadona la quadra de l'Arboçar, al terme d'Olèrdola, amb l'obligació de construir-hi cases i una torre i de plantar i treballar la terra a canvi del pagament d'un cens anual d'un porc, d'un ase i d'un sac en con-

cepte de *forcies i toltes*¹¹. Finalment especifica que el delme i les primícies de les terres les hauran d'entregar a la parròquia de Sant Pere d'Avinyonet. Hom ha assenyalat que, a diferència dels castells, 'les quadres semblen designar una estratègia concreta de disposició i enquadrament de la pagesia i de colonització del sòl' (Virgili 1991, 99).

MASOS	QUADRES
<i>Solario</i> = Torres Beces (Avinyó)	l'Arboçar
De les Figues (Torres Beces, Avinyó)	Avinyó
<i>Campo de Lupis</i> (Torres Beces, Avinyó)	Benages
Espidells (Santa Margarida)	Cantallops
<i>Viladzir</i>	la Tallada
La Petra (la Granada)	Vilafranca
<i>Oliveto</i> (les Gunyoles)	Santa Digna
Costa (les Gunyoles)	Santa Fe
Magrinyà	les Gunyoles
Pax	Viladellops
Sant Salvador	Torres Beces
De Pere Bardonis	la Tallada
	Sant Valentí de les Cabanyes

Quadre 2.

11.- Les *forcies* i les *toltes* són dos exaccions d'origen banal de percepció anual aplicades sobre les reserves alimentàries dels pagesos.

EL TREBALL DELS PAGESOS

RAMADERIA I AGRICULTURA

L'exactitud dels mots que van utilitzar els escribes feudals per descriure els límits i la ubicació dels seus dominis, contrasta vivament amb la vaguetat i la imprecisió dels termes amb què es van referir a l'agricultura dels espais que conquerien. Segur que aquesta imprecisió va tenir molt a veure amb la ignorància, amb les dificultats per reconèixer formes d'agricultura i mecanismes de subsistència i reproducció que no els eren propis, però tal com assenyala Bartlett, accentuar la buidor i el caràcter feréstec d'unes terres, desconsiderant pràctiques i usos diferents dels que es volen exportar, també formava part de l'estratègia utilitzada per justificar la imposició dels nous conreus i de les noves formes de treball (Bartlett 1994, 153). Les poques i vagues referències documentals i el constrenyiment de la recerca arqueològica a l'estudi del registre arquitectònic, no ajuden a trobar resposta a algunes preguntes prou rellevants, sobretot en dos sentits. El primer, en el d'explicar els mitjans de subsistència dels primers habitants d'Olèrdola, no tant dels que s'ubicaven a la plana –molt més propers a les millors terres de conreu– sinó, principalment, dels que vivien a dins i a la vora del castell, en el que he anomenat la plataforma olerdolana. La segona qüestió, menys específica, té a veure amb les formes de l'agricultura feudal, amb l'organització dels seus processos de treball i els mecanismes de captura de renda, i amb la relació entre el seu èxit i/o fracàs i la consolidació d'Olèrdola com a baluard senyorial.

Els escribes feudals van utilitzar el mot *terra* per referir-se al sòl destinat al conreu i, més específicament, al conreu en terres de secà de cereals, vinyes i oliveres (Batet 2001, 53). A la documentació sobre Olèrdola, aquesta també és la paraula que es fa servir per descriure la immensa majoria dels predis que hi apareixen, fins al punt que en alguns

casos el mateix mot pot ser sinònim de tinença, possessió o àdhuc herència, és a dir, d'allò que a un li pertany (DCB 59, 148; CSCV 112; LA 114). Com que el recurs a aquest genèric és tan extens, molt poques vegades els escribes s'aturen a precisar quin és l'ús de les terres de què es parla, quines plantes s'hi cultiven, de quin tipus de sòls es tracta.

Però si les analitzem detingudament, aquestes mencions tan escadusseres acaben resultant prou indicatives. D'entrada, el primer tret distintiu que sorprèn és l'abundància de *prats*. Des de l'any 958, en què ja apareixen el prat i la terra de Genesia com a afrontació de les terres i cases de Daniel a la *Ruvira de Fonte Cavallare* (CSCV 56), l'esment de prats és especialment abundant a les primeres escriptures olerdolanes, sobretot durant els segles x i xi. Com en d'altres indrets, amb aquest mot es descriuen zones molt humides, maresmes o aiguamolls, algunes situades a les conques dels rius i dels torrents (*torrente vel prado unde aqua discurrit*, diu un document del 981 (DCB 134), que mitjançant pràctiques de drenatge o assecament podien esdevenir ben adients per a l'agricultura (*in aqueducto sive in ipso prado* ACB, 192), sobretot per al conreu d'arbres fruiters (CSCV 313; DCB 312). La presència de tots aquests prats confirma la impressió del terme del castell d'Olèrdola com un indret extraordinàriament ben proveït d'aigua (recordem les nombroses mencions de fonts i altres aqüífers del document de dotació de l'església de Sant Miquel). Les anàlisi paleobotàniques de les restes orgàniques de carbons procedents de les sitges del sector 01 d'Olèrdola (segles x-xi), també mostren un paisatge propi d'ecosistemes més humits que l'actual, on al costat de tàxons mediterranis hi ha tota una sèrie de tàxons de caire marcadament submediterrani i centreeuropeu, amb la presència extraordinària de *Fagus sylvatica*, un tipus de faig que requereix un ambient humit cons-

tant i no tolera els estius secs mediterranis (Bosch *et alii* 2002, 90).

Malgrat que procedeixi d'un context força diferent, el mot 'prat' també es va utilitzar a Eivissa durant l'edat mitjana per designar les àrees conquerides als aiguamolls, les quals van rebre aquest nom a causa de la seva utilització com a zona de pastura (Kirchner 1997). En d'altres indrets de la Catalunya Nova, els conqueridors feudals també van dedicar grans esforços per conrear extensions de prats que, fins aleshores, no s'havien dedicat al cultiu de cap planta específica (Batet 2001, 56-57). Tal com es dedueix de l'estudi del material de reblliment de les sitges, els habitants d'Olèrdola dels segles x-xi també van disposar d'una important cabana ramadera, majoritàriament composta d'ovicaprins, bovins i porcs (Bosch *et alii* 2002). A nivell documental, la presència d'aquesta cabana ramadera es pot testimoniar gràcies a la presència de corrals, que molt sovint apareixen adjunts als mateixos habitatges (CSCV 127; DCB 126, 216) i d'alguns ferraginals, emplaçats a la vora dels mateixos corrals (CSCV 313; CSCV 814) i preferiblement en llocs humits. Amb motiu de la dotació de l'església de Sant Miquel, per exemple, Endaleci, Morgat, Aldeva i Teudeví van fer donació al temple d'un ferraginal cada un d'ells, dels quals dos eren a tocar de la font i un a la vall (DCB 222). A vegades, els ferraginals s'ubicaven específicament en antics prats: l'any 1014, l'abat Guitard estableix a Ellemar i la seva esposa Emma dues parellades de terra amb un prat, *cum ipsos ferregenals* (CSCV 458). Quan, a causa de la grandària o de la diversitat d'una possessió, hom havia de fer un llistat de tot allò que la composava, els prats i les pastures fins es confonien en una sola cosa: *pratis sive paschuis*, diuen les escriptures (CSCV 130).

Com a mínim al llarg dels segles x i xi, els terrenys humits del terme d'Olèrdola van servir per alimentar una bona cabana ramadera d'ovicaprins, bovins i porcs, continuant una pràctica que ja venia d'antic (Esteban *et alii* 1993). Molt possiblement, els primers esments de ferraginals reflecteixen el pas cap a una ramaderia cada cop més establada, que es diferenciaria de la practicada als espais oberts dels prats, situats majoritàriament en zones baixes i planes. La identificació dels escassos esments documentals dels camins que utilitzaven aquests ramats per desplaçar-se, concretament als indrets de les Gunyoles, la Granada i Santa Margarida, confirmen aquesta ubicació (*karrera*, *carraria* o *carrerolas* a les escriptures (DCB 125 i 126; DSCV 130; LA 322), encara que el mapa d'aquesta xarxa de carrerades ha de ser molt més complex. En aquest sentit, pren especial rellevància la possibilitat que la plataforma rocosa on es va edificar el castell d'Olèrdola esti-

gués comunicada amb una d'aquestes carrerades des del període protohistòric (Esteban *et alii* 1993; Mestres *et alii* 1994-1996; Cebrià *et alii* 2003). La importància de la ramaderia entre les activitats econòmiques dels primers pobladors medievals del terme d'Olèrdola ha d'haver deixat un registre arqueològic específic, tant en forma de camins com de tancats i corrals per al bestiar, la identificació i interpretació del qual és fonamental per interpretar la lògica dels primers assentaments medievals d'Olèrdola. A l'alta edat mitjana, la possessió de ramats de seguida va esdevenir un instrument de prestigi i categoria social. Tal com ja hem vist anteriorment, els primers personatges amb habitatges a l'interior dels murs del castell compartien la seva rellevància social amb la propietat sobre ovelles, vedells, bous i vaques, animals que, en d'altres ocasions, també eren utilitzats per al pagament de terres (CSCV 358, 537).

La pràctica d'aquesta ramaderia formava part d'una estratègia productiva basada en l'explotació de recursos força variats. Fixem-nos, per exemple, en la diversitat d'activitats productives que es dedueixen de les possessions de Seniofred l'any 978 únicament en el seu alou. D'entrada, hi té vinyes. Al costat de les terres a què m'he referit més amunt, una part molt important dels predis que apareixen a les *cartas* d'Olèrdola s'enumeren amb el nom de vinya. A les sitges del sector 01 d'Olèrdola, hi han aparegut força restes de gra de raïm, que els autors de l'estudi interpreten com a documents de la presència de vinyes i assenyalen que, 'l'alt nombre de granes de raïm apunta vers un origen en el procés de premsat més que en el consum directe del fruit' (Bosch *et alii* 2002). Cal tenir present, també, que al centre de la plataforma olerdolana s'hi destinarà un espai a la construcció d'un celler i d'una àrea per al premsat de dimensions força importants que, a diferència de les gramínies del sector 01, vinculades a la fabricació domèstica de vi, palesen una producció de més abast (Bosch *et alii* 2003a).

Però les evidències documentals posen de manifest que amb el mot 'vinya' els escribes de l'època es van voler referir a una realitat més complexa, sobretot perquè algunes de les terres descrites com a vinyes no semblen plantades de ceps –o no només de ceps– sinó que també es dediquen al conreu d'altres arbres fruiters, com pomers i perers (CSCV 383), dels quals d'altra banda també hi ha tàxons documentats a les sitges del castell (Bosch *et alii* 2002). Des d'aquest punt de vista, és prou interessant i congruent amb les escriptures olerdolanes la descripció que ofereix Guerreau d'una vinya del segle xi: 'Una *vinea* del siglo XI estaba sembrada con plantas muy diferentes de las variedades

de vid actuales (*Vitis vinifera*, en el cas d'Olèrdola, segons Bosch *et alii* 2002). Esto es, desde finales del siglo XIX, están todas injertadas con 'plantas americanas' que no existían en la Edad Media. En una viña actual, todas las plantas pertenecen a la misma variedad (gamay, chardonnay, etc.). Ahora bien, una de las características dominantes de las *vinee* medievales era precisamente estar constituidas por mezclas. Los modos de cultivo (variados) eran también radicalmente diferentes. Todas las operaciones sin excepción se realizaban manualmente, no se utilizaba ningún animal (...) Las cepas, más o menos ordenadas como en una plantación, eran frágiles y debían ser reemplazadas con frecuencia; por esto estaban casi siempre acodadas (enterrando sumariamente un sarmiento de la planta vecina); de esta forma, en pocos años, reinaba el más simpático desorden. (...) Debido a la variedad de vides en una misma parcela, las uvas nunca maduraban a la vez. La ventaja decisiva de esta variedad era que reducía los problemas: por un lado, los ciclos vegetativos estaban desfasados, lo que evitaba por ejemplo que el hielo o al contrario la podredumbre destruyeran la totalidad de la cosecha; incluso, los insectos y orugas, arañas y microorganismos no atacaban todas las vides a la vez, manteniendo la esperanza de una mínima recolección. En el conjunto, sin embargo, los rendimientos eran reducidos e irregulares, tal vez la décima parte de lo que se obtiene hoy en día (...) (Guerreau 2002, 141-142).

Amb tot, era un dels cultius preferits pels feudals, els quals molt sovint ordenaven als beneficiaris dels seus establiments de plantar les terres que els eren assignades amb ceps (CDP 10; LA 263). Aquesta tendència, que també ha estat àmpliament documentada en altres indrets de la Catalunya Nova i de Mallorca, on les conquestes feudals van anar acompanyades d'un creixement exponencial del cultiu d'aquesta planta (Virgili 1993; Kirchner 1997; Batet 2001), té a veure amb el fet que el raïm, en transformar-se en vi, és un conreu aprehensible i emmagatzemable, susceptible de ser convertit en producte de renda (Barceló 1988). El caràcter dirigit del conreu dels ceps a partir del segle XI explica que les vinyes dibuixin grans blocs compactes en el paisatge, contigües les unes amb les altres, malgrat que els possessors del seu domini útil o, fins i tot, els pagesos que les treballen, siguin personatges diferents. Després de la vinya, el levita Sunifret diu que posseeix un molí. El molí, amb les seves moles i les sèquies que el proveïen d'aigua, estava

Figura 16. Els molins del terme de Santa Margarida, al riu Foix, eren els que es trobaven més a prop del castell d'Olèrdola. Arxiu Alfred Mauri.

situat a Santa Margarida, aprofitant un dels meandres que dibuixa a l'indret el riu Foix. Un camí comunicava aquest indret i la Vall i el castell d'Olèrdola (segons alguns autors, era el ramal de l'antiga Via Augusta que comunicava Olèrdola amb la Ràpita (Masachs 1979, 128). Aprofitant el pas del riu Foix pels termes d'Olèrdola, però, n'hi havia d'altres de molins, i l'any 996 és un tal Isimbert qui dona a Sant Cugat una casa amb terres i un molí al mateix indret de Santa Margarida (CSCV 313). I també és a la parròquia de Santa Margarida, finalment, que l'any 1232 un tal Bernat de Coll estableix a Ramon Rovira, ciutadà de Barcelona, els dos molins (els mateixos?) que es troben al casal del Mas de l'esmentat terme (Tarafa 1536, 93 r)¹².

En mans del monestir de Sant Cugat, aquests molins es van convertir en instruments essencials per al control del procés de treball pagès i amb les seves moles van triturar el gra que els portaven els pagesos del terme, que a canvi havien de satisfer al propietari de l'enginy entre 1/13 i 1/16 part del gra total que duïen a moldre en concepte de drets de moltura (Barceló *et alii* 1988). A jutjar pels censos que es consignen en diverses escriptures procedents d'Olèrdola, el forment –net o purgat des de mitjans segle XI–, l'ordi i la civada constituïen les principals gramínies que es conreaven en aquestes terres o, almenys, altra vegada, aquelles que preferien els senyors per al cobrament dels seus censos. Però si continuem amb Seniofred, observem que al costat de les vinyes i els cereals, al segle X, encara hi ha tota una altra sèrie de recursos alimentaris

12.- A l'actual terme municipal de Santa Margarida i els Monjos, Palau hi ha localitzat les restes de quatre molins. Al molí del Macià, situat a l'actual nucli dels Monjos, encara es poden veure els tres cacaos de què va disposar (Palau 1988, 270).

igual o més importants. En primer lloc, el levita esmenta els horts i els arbres. D'horts, a la documentació d'Olèrdola, també n'hi ha molts. Ja hem vist que la majoria se situaven darrere mateix de les cases, on es devien cultivar aprofitant l'aigua de la pluja recollida a les cisternes, però també n'hi havia a tocar d'algun riu, sobretot, altra vegada, als meandres del Foix, on es regava mitjançant una sèquia, per exemple, el *regum de Rafegera* (CSCV 630). Aquests horts es plantaven amb hortalisses i, sobretot, amb arbres fruiters, com pomers, perers i figueres (CPF 10; CSCV 313). La presència del fruit d'aquestes darreres destaca, al costat del raïm, entre les restes de granes i llavors trobades a les sitges del sector 01 d'Olèrdola (Bosch *et alii* 2002). Seguidament, Seniofred esmenta els pèlags per pescar-hi i, finalment, els boscos, als quals hi havia conills i ullastrs (CSCV130). La pesca es practicava en al mateix riu Foix, allà on les aigües eren més planes i fondes, però també en d'altres llacunes del terme o als gorgs d'Aqualonga *qui habilis sund ad piscandum* (LA 298). Els animals procedents de la caça –cèrvols, isards, llebres i conills– ja hem vist que compartien amb els animals dels ramats les restes de fauna procedents de les sitges i, segons l'estudi de Casellas (2000 inèdit, gràfic 6) són especialment importants a la fase medieval I, que és la que representa un percentatge més alt de fauna salvatge, per sobre del 20%, que va baixant progressivament en les fases següents. El fruit dels ullastrs –oliveres silvestres– era aprofitat de la mateixa manera que, segons les anàlisis de les restes de granes i llavors, també ho eren altres plantes silvestres del bosc, com són ara les maduixes (Bosch *et alii* 2002). Naturalment, del bosc també se'n treia la fusta per fer llenya. L'any 1025 Berenguer Ramon I va reconèixer als habitants d'Olèrdola el lliure ús de totes les pastures, la llenya i l'aigua del terme (CPF 15), uns drets comunals que en plena decadència del castell, a mitjan segle XIV, encara eren en mans dels pocs veïns que restaven a Olèrdola (ACA, Can. Reg. 186, fol. 29 i Reg. 191, fol. 3).

ELS PAGESOS, DARRER NIVELL DE LA PIRÀMIDE FEUDAL

Obligats a cedir una part del seu treball en forma de prestació de serveis, cessions de fruits i censos o pagaments en moneda, una vegada es va consumir la conquesta els pagesos del terme d'Olèrdola

Figura 17. Algunes de les estructures d'època medieval corresponents a les fases II i III de l'àrea d'entrada al recinte, entre les quals s'ha pogut identificar l'existència d'un taller on es treballava el ferro. Arxiu MAC-Olèrdola (IA.04.359).

van passar a formar part del darrer nivell de la piràmide feudal. Amb la constitució del castell terminat, la primera càrrega –i també la més duradora– a què van haver de fer front va ser el pagament del delme, consistent en una desena part dels productes de la terra i dels ramats (Batet 1996, 78-84). Almenys des de l'any 986, el monestir de Sant Cugat tenia dret a recaptar el delme de tots els seus alous dins del terme (CSCV 173), percepció que, en aquest cas, disminuïa els ingressos del bisbat de Barcelona que, com a titular de l'església de Sant Miquel, recaptava el de la resta d'habitants d'Olèrdola. En ser la renda més eficaç i pesada de totes les deduccions sobre el producte brut de les economies pageses, la percepció del delme ben aviat va suscitar conflictes entre tots els senyors que la cobejaven, fossin laics o eclesiàstics. En el cas dels termes d'Olèrdola, un dels conflictes que es pot resseguir amb més claredat és el que enfronta Mager, fill de Sendret, amb el bisbat de Barcelona pels delmes de la quadra d'Avinyó, que el primer reclama emparant-se en l'aprisió del lloc que havia realitzat el seu pare, mentre que segons el bisbe Vives pertanyien a l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, als termes de la qual es trobava Avinyonet (DCB 224 i 225)¹³. Aquests conflictes es van intensificar des de les darreries del segle XI i sobretot al llarg del XII, quan es van començar a aplicar al bisbat de Barcelona els principis de la reforma gregoriana, que pretenia de restituir per a

13.- Un altre plet semblant és el que mantenen el vescomte Geribert i el monestir de Sant Cugat per l'alou de la torre de Moja (CSCV 431, 432, 437, 438, 439 i 441).

l'església les rendes que li havien anat usurpant els magnats laics gràcies a les concessions comtals. Amb tot, al segle XIV, al castlà d'Olèrdola encara li corresponia una quarta part del delme procedent de tots els pagesos del terme (ACA, Can. Reg. 226 i 227, fol. 18), mentre la resta se la repartien el rei i les senyories que hi subsistien, especialment la Pia Almoina i el monestir de Sant Cugat.

Tot i la concessió formal de franqueses realitzada en diverses ocasions pel comte de Barcelona als habitants d'Olèrdola, a mesura que cavallers i senyors, clergues i abats, van anar edificant les seves senyories, els pagesos també van anar perdent el domini eminent de les seves terres, i el manteniment de l'usdefruit els va obligar a la satisfacció d'una sèrie de censos. Alhora, en esdevenir 'homes solius' del seu nou senyor, en virtut del poder de ban de què aquest gaudia, pagesos i pageses estaven obligats a recompensar-li l'exercici de molts altres drets, especialment aquells que es derivaven de l'aplicació de la justícia. Finalment, forçats com estaven a utilitzar els diferents monopolis senyorials –des dels molins a les fàbregues o, fins i tot, els forns– la consumació dels seus processos de treball encara era aprofitada pel senyor per augmentar un xic més els seus ingressos.

Les franqueses que els va concedir l'any 1108 Ramon Berenguer III van eximir els homes d'Olèrdola del pagament de qualsevol cens o servei per raó dels nous edificis que construïssin a l'indret. Al mateix temps, però, autoritzava als *milites* que vivien al castell de posseir els seus homes *solide et libere*, amb l'única obligació de satisfer el pagament dels delmes i les primícies. A la resta d'homes de la castellanía, el comte només els va perdonar *medietatem omnis serviti, quod solent nobis facere per censum*, alhora que especificava que els *homines qui sunt de Sancto Cucuphate, vel de aliis sanctis, aut de militibus terre*, tindran les mateixes obligacions que els seus i només podran vendre o intercanviar les seves cases *cum consilio senioris sui* (CPF 45; CSCV 801). No hi ha dubte, per tant, que el comte volia premiar l'actuació dels seus, clergues i cavallers que patrullaven les terres i enquadraven els seus habitants. Però és molt més dubtós que als homes i dones de ras, a pagesos i pastors, la concessió de franqueses –si mai se n'assabentaven!– els beneficiés en alguna cosa.

Les mateixes escriptures tornen a deixar ben aviat en evidència els veritables mòbils del comte barceloní. Just un any després de la concessió que he analitzat, Ramon Berenguer III torna a concedir als habitants d'Olèrdola noves franqueses. En realitat, però, l'única cessió que es consigna en l'escriptura amb què s'executen és la donació al monestir de Sant Cugat de la torre Susanna, un mur de la qual,

tot seguint el camí que puja des de la porta del castell, arriba a tocar l'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Doncs bé, amb la cessió de la torre, el comte també atorga al monestir la lliure possessió de tots els homes que habiten en aquest indret i, el que és més important, tots els seus serveis (*ab omni servitio*), que d'ara endavant ja no els prestaran al comte o als seus castellans, sinó al monestir; l'església de Santa Maria *fori murum* (Santa Maria del Pla dels Albats); la fàbrega del comte a Moja i el forn perquè l'utilitzin els seus homes solius; i finalment, el dret del monestir a dictar justícia en qualsevol dels conflictes que es poguessin suscitar *inter homines Sancti Cucufatis et homines alterius senioris* (CPF 46). A la vista d'aquestes condicions, és clar que la concessió de franqueses no era sinó un subterfugi per precisar les condicions del domini senyorial del monestir de Sant Cugat. Un subterfugi que, d'altra banda, mostra un cop més fins a quin punt era intencionada i sibil·lina la utilització per part del comte de les *cartas* emanades de la seva cancelleria, però gelosament conservades als arxius monacals. La destrucció o l'oblit de les escriptures d'altres senyorius laics no permet de conèixer els privilegis amb què el comte també els va afavorir a ells.

Al llarg dels segles X-XIII, la majoria dels pagesos d'Olèrdola havien de satisfer censos a parts de les collites que oscil·laven entre una sisena i una quarta part de la collita de forment, ordi i civada, i una quarta part dels fruits de la vinya. A aquests pagaments encara s'hi afegia la tasca, documentada des de la segona meitat del segle X i que encara es cobrava a la segona meitat del XII, consistent en una onzena part de la collita de les terres cedides per donació o establiment. A la primera meitat del segle XII es va imposar el cobrament d'un cens fins aleshores inèdit a Olèrdola, el braçatge, que equivalia a una setzena part de la collita. Aleshores també es consignaren alguns censos fixes (mitgera o quartera del gra i dels altres fruits) i la donació d'animals de corral, sobretot capons (CSCV 56, 112, 127, 223, 258, 313, 458, 518, 537, 596, 778, 814, 907 i 1110; LA, 273, 299, 301, 324, 1707 i 1924; LLB 40; CPF 115).

Però si la renda era l'objectiu darrer de les relacions a què es veien forçats a mantenir els pagesos amb els seus senyors, aquestes van modificar i determinar molts altres aspectes de les seves vides. A tall d'exemple, quan el bisbe Aeci estableix una terra de l'església de Barcelona a Teudiscle i la seva muller Guidnilda, els posa com a condició que la conreïn, hi facin una casa i hi plantin vinya i li paguin una entrada de cinc monedes d'or i tres modis de forment i ordi i un cens d'un porc, dotze fogaces, dos sexters de vi i dos de cibada. El do-

cument, a més, estableix que en morir els dos beneficiaris la terra tornarà a l'església, fet que obligarà als seus fills –si n'hi ha– a revisar les clàusules de l'establiment que acaben de consignar els seus pares (LA 263). La majoria dels establiments tenen com a destinataris una parella composta per marit i esposa i ajuden a consolidar la unitat familiar monoparental com a cèl·lula bàsica de la societat, però fins i tot quan no és així els mateixos senyors s'afanyen a especificar que els predis rebuts siguin dividits en *sortes et partitas* entre els diferents beneficiaris (CSCV 1218). Les terres del feudalisme són terres ben mesurades i limitades. A Olèrdola les mesures emprades són principalment les muja-

des (uns 4.900 m²) per a les peces de terra i vinya, i els destres quan es tracta de mesurar espais més petits, com ara els verdaguers. A cops també es recorre a la parellada, d'extensió més petita, entre 2.500 i 3.000 m². Ambdues es consideraven extensions susceptibles de ser llaurades en una jornada usant una parella de bous (Alsina *et alii* 1996, 185 i 191) i, de fet, la mitja mujada o *semodiata* és la unitat mínima amb què se solen consignar traspassos de terra, mentre en cap cas una mateixa persona i en un sol indret posseeix més de 5 mujades (unes 2'5 H) (ACB 192 i 198; DCB 138 i 276; CSCV 258, 259, 519 i 522; LA doc. 313).

OLÈRDOLA A LA BAIXA EDAT MITJANA

LA PARRÒQUIA DE SANT MIQUEL D'OLÈRDOLA

L'esmicolament del terme d'Olèrdola en castells, quadres i senyories hi va dibuixar el mapa de l'administració civil, però a aquesta encara se li superposaven, a vegades coincidint, d'altres, encavalcant-se entre límits que no es corresponien, les demarcacions de l'administració eclesiàstica. Si en el moment de la dotació de l'església de Sant Miquel, a començaments del segle x, la resta d'esglésies que ja hi havia al terme apareixen com a sufragànies d'aquesta, al llarg dels segles xi-xiii molts d'aquests temples van anar assolint la condició de parròquia, alhora que també se n'edificaven d'altres que esdevenien, al seu torn, sufragànies de les darreres. La complicació de l'entramat diocesà va repercutir negativament en els interessos de la parròquia d'Olèrdola, que no només va anar perdent influència sobre els feligresos de la rodalia, sinó que també va veure retallada l'extensió del seu terme, i aquesta pèrdua va repercutir directament en la minva dels seus ingressos.

Segons les *Rationes Decimarum Hispaniae* dels anys 1279-1280, les esglésies obligades a satisfer la dècima¹⁴ al bisbat dins el terme d'Olèrdola eren les de Santa Fe (30 sous), Sant Cristòfol de la Granada (70 sous), Sant Pere d'Avinyó (70 sous), el priorat de Sant Sebastià (310 sous i 5 diners), Sant Cugat de les Garrigues (20 sous), Sant Pere Molanta (35 sous), Sant Miquel Olèrdola (90 sous), Santa Maria de Vilafranca (200 sous), Sant Genís de Pacs

(21 sous), Santa Margarida (57 sous), Santa Maria de la Bleda (30 sous) i Santa Maria de la torre de Ferran (20 sous).

En iniciar-se el segle xii, l'església de Sant Miquel havia estat objecte de remodelacions –en fer testament, l'any 1127, Berenguer Bofill llega a l'església d'Olèrdola dos mancosos *ad sua opera*– que la majoria dels autors han relacionat amb les devastacions efectuades a l'indret per un atac dels exèrcits almoràvits el 1108 (Ripoll 1978, 40-49)¹⁵. Tanmateix, les mencions documentals amb què es basa aquesta relació no permeten d'assegurar-ho amb tant de convenciment. El novembre del 1108, quan Ramon Berenguer III atorga franqueses a tots aquells que acudeixin a restaurar i habitar el castell d'Olèrdola, relata, efectivament, que l'any 1007 una munió de moabites i de pagans van arribar al Penedès i hi van destruir les esglésies i altres llocs sagrats, alhora que també cremaven tota la terra fins al castell de Gelida, capturant tants homes que van deixar-ho tot despoblat. Per això, el comte no limita els seus favors als qui acudeixin directament al castell, sinó que també estén l'exigència de 'pau i treva' a tots els termes de Santa Margarida, Moja, Santa Digna, Font Tallada, Viladellops i el Mont Rodó (CSCV 801). Un any després, quan el comte reincideix en la concessió de privilegis, torna a especificar que el castell d'Olèrdola havia estat *reductum vel mansise destructum per infestacionem paganorum multo tempore* (CSCV 1109). En aquest cas, tal com es pot llegir, l'estat d'abandonament de l'indret no sembla el resultat d'una sola

14.- La dècima era una contribució extraordinària que havien de satisfer les esglésies i els monestirs al bisbat corresponent a una desena part de tots els seus rèdits o beneficis.

15.- Les remodelacions d'inicis del segle xii van donar lloc a un temple que estilísticament correspon al romànic tardà, proporcionat i d'una gran simplicitat, del qual es destaca una porta dovellada situada a la façana de ponent. L'antiga teulada es va substituir per una coberta de canó, sostinguda per parets reforçades amb arcs torals i formers (Molist 1999, 56-57).

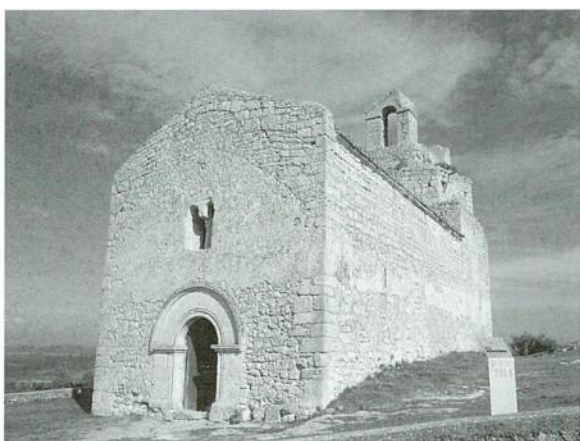

Figura 18. Vista frontal de l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, els murs de la qual delaten les diferents fases constructives. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.1274).

acció puntual, sinó que més aviat es remet a una situació que ve de lluny i s'havia allargat en el temps. Així mateix, la concessió de franqueses reflecteix l'interès del comte, dels seus castlans i, sobretot, del monestir de Sant Cugat, per restaurar i poblar la plataforma on hi havia la fortificació principal, un indret que, a tenor de les descripcions, era pràcticament desert: entre l'església de Sant Miquel i la torre Susanna, fa ben poc un indret copat d'habitatges, només s'hi descriu un mur¹⁶.

Segons les descripcions proporcionades pels mateixos escribes de la cort comtal, les ràtzies almoràvits del començament del segle XII al Penedès potser van ser fatals, però no sembla que puguem atribuir l'estat d'abandonament del recinte fortificat d'Olèrdola i la necessitat de realitzar obres a l'església de Sant Miquel a aquesta sola causa. Si els atacs almoràvits van afectar l'església encimbellada al turó, flanquejada pels espadats de la muntanya i els carreus de la muralla, que havia de passar als masos i poblats de la plana, molt més accessibles i exposats? I tanmateix, ni els incendis ni les escaramusses dels 'infidels' no van ser capaços de donar la volta a una tendència que al llarg del segle XII no faria sinó consolidar-se. Com assenyala Pierre Toubert en analitzar les causes dels fracassos d'algunes fundacions castrals similars a Itàlia, la guerra dels segles XI-XII: 'A pesar de destruir todo lo que era fácilmente destructible, las cosechas –siempre–, las sepas de viña –a menudo–, los árboles frutales –si el odio era grande y el tiempo suficien-

te–, ha sido incapaz de subvertir el mapa del poblamiento' (Toubert 1990, 230).

Després de la conquesta feudal, el castell d'Olèrdola va esdevenir el centre del comandament polític, el símbol de l'autoritat i de la rapacitat dels feudals, àdhuc la residència d'una quadrilla de cavallers més ensinistrats, pel que sembla, a defensar-se dels sabotatges dels pagesos que de les ràtzies dels andalusins. Però les terres i les seves riqueses es trobaven a la plana, i el caràcter efímer dels habitatges construïts a banda i banda de les muralles del *castrum* contrasta amb la vitalitat i la durada dels masos, dels pobles i de les viles aixecats a la plana, prop dels rius i a recer de les llacunes penedesenques.

D'aquí les dificultats de l'església de Sant Miquel per recuperar la seva primacia, malgrat els esforços del comte i els seus castlans. A la visita pastoral de l'any 1303, els germans Guillem i Albert d'Olivella, Arnald Nin i Pere Gardel van explicar al visitador del bisbat que a Sant Miquel pràcticament no s'hi oficiava cap servei ni ofici diví, perquè Berenguer, que la tenia arrendada, ja no hi residia, i els funerals i les misses pels difunts se celebraven tots a Vilafranca, on l'esmentat Berenguer passava la major part del seu temps (Niqui 1982). No s'hi devia trobar sol: l'any 1487, dels 15 testimonis que s'esmenten al capbreu de la rectoria de Sant Miquel d'Olèrdola, 10 viuen a la mateixa ciutat (AHCV, Capbreus, 320).

I de la mateixa manera que anava assimilant bona part de les funcions de la seva veïna, la parròquia de Santa Maria de Vilafranca, esmentada des del 1258 (Tarafa 1536, 1v), també va acabar per prendre a Sant Miquel d'Olèrdola bona part de les seves terres. L'any 1343, el visitador episcopal especifica quins són els termes de la primera, tot precisant que inclouen també els de l'església de Santa Maria de la torre de Ferran. A Vilafranca li corresponien totes les terres que s'estenien des del coll de Salom i la parròquia de Sant Pere d'Avinyó a l'est, les parròquies de la Granada, Sant Valentí de les Cabanyes i Pacs al nord, i les de la Bleda i Moja a l'oest i el sud-oest (Campillo 1721-1779, fol. 2-4). Alguns visitadors posteriors només van expressar dubtes respecte de la pertinença de Santa Digna, de la qual diuen *aliquando suppositum esse infra parrochia Sancti Michaelis de Olerdula, aliquando veru intus parrochiam Villafrancha*.

La situació s'havia anat degradant tant, que a la visita de l'any 1413 s'explica que l'església d'Olèrdola havia estat traslladada a un lloc menys elevat, a la

16.- Res no permet, d'altra banda, afirmar que la torre Susanna esmentada es tracti de la torre d'homenatge de la part superior de la planície olerdolana, sinó, ans al contrari, una edificació del monestir en un antic alou, entre la porta baixa del castell i l'església de Sant Miquel, a tocar del camí que travessa l'indret de nord a sud.

part baixa de la muntanya, fins que l'any 1587, prèvia resignació de Vicenç Colldesants, rector de l'església, Sant Miquel d'Olèrdola va ser donada al *R. Comitatus Vilafranca*. La cessió dels drets de Sant Miquel a Santa Maria de Vilafranca també va significar la pèrdua de tots els seus rèdits, concretament uns 240 sous, mentre les seves antigues esglésies filials, com Sant Joan de Viladellops i Santa Maria Magdalena de Canyelles, encara disposaven de tot el que es necessitava per celebrar-hi misses. L'abandonament d'Olèrdola havia arribat a tal nivell, que Ildefons Coloma, bisbe de Barcelona, la va declarar com a església profanada durant la visita que va efectuar a l'indret l'any 1600 (Campillo 1721-1779, fol. 190-192).

UN LLOC ENTRE D'ALTRES

El destí de l'església de Sant Miquel no feia sinó reflectir la pèrdua d'influència del castell d'Olèrdola en els afers dels laics. Si des de mitjan segle x i, sobretot, al llarg del xi, les muralles del castell i la silueta de la torre jussana havien estat el símbol del poder dels feudals, de la seva capacitat per organitzar un entramat de xarxes i relacions de dependència que els permetia d'apropriar-se del treball dels pagesos del terme, a partir del segle xii aquest símbol va esdevenir cada cop més anacrònic. No pas perquè les relacions fossin unes altres, sinó perquè de la seva edificació i concreció en l'espai, i de la seva infiltració a totes les esferes de la societat, en va sorgir un paisatge de masos, quadres i viles on la rapinya dels feudals havia trobat els instruments polítics i legals per perpetuar-se de forma institucionalitzada. Des de l'any 1143, el lloc d'Avinyó, i des del 1187, el de Moja, s'esmenten a la documentació com a viles (LA 1563; CSCV 1169), alhora que a la Granada s'hi celebra un mercat les mesures del qual són emprades a tota la comarca, almenys des del 1130 (LA 1386). Amb tot, però, ni Avinyó ni Moja ni la Granada han perdut el seu caràcter senyorial. En funció de qui ordeni l'escriptura, la mateixa vila d'Avinyó pot aparèixer reduïda a la condició de *delmer* (*in decimalli de Avinyone*, diuen les escriptures dels segles xii i xiii procedents de la catedral de Barcelona (CSCV 1207; LA 2454 i 2508) i el rei Alfons el Cast encara l'esmenta com a *castrum* quan l'any 1194 l'infeuda a Guillem de la Granada amb tots els drets i feus que hi té el monarca *propter multa servicia que mihi fecisti* (Dalmau, ed. 1967, 632). Durant tota la baixa

Figura 19. El campanar romànic del conjunt monàstic de Sant Sebastià dels Gorgs és de planta rectangular i finestres geminades. També es conserven altres restes de les antigues dependències monacals, com tres trams de galeria del claustre dels segles xi-xii i restes escultòriques d'època visigoda. Arxiu Kuanum.

63

edat mitjana, el senyor de la fortalesa de Moja va continuar sent el monestir de Sant Cugat, que a finals del segle xii la va infeudar a Gerald de Moja de manera que la tingués *ad servitium et fidelitatem s. Cucuphatis* (CSCV 1169). I els drets sobre el castell de la Granada se'ls repartien al mateix període el bisbe de Barcelona, a qui pertany el castell segons el fogatjament del 1365-1370, i la casa dels Cervelló (Dalmau, ed. 1967, 659). El canvi en la seva denominació i l'esment com a vila no tenia tant a veure amb canvis substancials en la condició jurídica d'aquests indrets o en la dels seus habitants, sinó amb qüestions d'ordre més quantitatiu com l'increment del nombre d'habitants, la major complexitat de la seva trama urbana i, a molt estirar, la diversificació de les activitats productives dels vilatans i vilatanes.

Els fogatjaments dels anys 1365-1370¹⁷, tot i que no forneixen dades demogràfiques del tot precises,

17.- El fogatge era un impost indirecte que gravava totes les llars (focs) establert per les Corts a mitjan segle xiv com a resposta a les creixents necessitats financeres de la Corona d'Aragó a causa de la seva política expansiva. Es tracta, per tant, d'una font de caràcter fiscal i no pas d'un cens de població.

sí que ens indiquen quins van ser els nuclis de població que es van consolidar a la baixa edat mitjana (Iglesies 1962, 321-325). Són els següents:

	Focs
Castell d'Avinyó	20
Sant Sebastià dels Gorgs	22
les Gunyoles	8
Cantallops	17
la Granada	60
Olèrdola	10
Vilafranca	820
Viladellops ¹⁸	17
Moja	11
Ferran i Sant Pere Molanta	14
Sant Cugat de Sesgarrigues	23
Santa Fe	23
Santa Margarida	42

Quadre 3.

A mitjan segle ^{xiv}, Olèrdola ja només era un lloc entre els altres i, darrera de les Gunyoles, el menys poblat de la comarca. Però en el mateix fogatge de 1365-1370, encara hi ha una altra dada interessant. Dintre de la vegueria de Vilafranca del Penedès, el registre recompta primer els focs dels llocs reials, entre els quals hi ha Vilafranca; després els focs de llocs de ciutadans i homes de la vila; després els castells i llocs de prelats i persones eclesiàstiques, on hi ha la majoria dels indrets del terme d'Olèrdola que apareixen en el llistat; després els castells i llocs de rics homes, cavallers i homes de paratge, on hi ha les Gunyoles i Olèrdola (segons el fogatge és *desgleya e de Cavallers*); i després, per finalitzar, els *Aloers de franchers qui han accustomat de contribuir per ell mateys*. Doncs bé, en aquest apartat, de les 45 persones que s'hi esmenten, tres són de Sant Cugat de Ses Garrigues, una de la Senabre, catorze de Santa Margarida, quatre del terme d'Olèrdola, una de Sant Pere Molanta, i una de les Gunyoles. En total, de les 45, 35 procedeixen d'indrets ubicats en els termes de l'antic castell d'Olèrdola, en un llistat que recupera topònims, com el de la Senabre, del que no sabíem res des del segle ^{xi}. A aquests encara cal afegir-hi dotze masos pertanyents a senyoriis laics o eclesiàstics que, malgrat trobar-se dins dels terme d'un castell, han contribuït pel seu compte, perquè el

titular del castell i el del mas no coincidien (Iglesies, 1962, 322-325). Si els primers mostren l'existència d'un bon nombre de masos considerats aloers al terme d'Olèrdola, els darrers evidencien l'alt nivell d'atòmització de les possessions senyorials al mateix indret. La resta dels 10 focs que esmenta el fogatge al castell d'Olèrdola, tampoc no sembla pas que es refereixin a llars habitades a l'interior de les muralles del castell, sinó a famílies que resideixen en masos dispersos o en petites agrupacions al llarg de La Vall i les terres més properes, el territori al qual han quedat reduïts els termes olèrdolans. L'any 1393, quan el rei Joan I ven a la Universitat de Vilafranca tots els drets que té a Olèrdola, és aquí on es troben tots els seus habitants: *homines et muliers habitandi in valli castri de Olerdola*, diu l'escriptura (ACA, Can. Reg. 1936, fol. 88r-91v).

Ja al segle ^{xv}, el capbreu de la rectoria de Sant Miquel d'Olèrdola confirma la mateixa impressió i es fa ressò de la mateixa tendència. El capbreu descriu les rendes degudes al rector (en cap cas s'esmenta a Sant Miquel com a parròquia) de 15 homes, deu dels quals viuen a Vilafranca, tres a Moja, un a Santa Margarida (concretament al lloc d'Espitlles), i només un a la Vall d'Olèrdola, on viu Francesc Soler, 'agricultor del mas den Soler', on posseeix terres i prats. Ningú al castell. Les terres d'aquests homes, d'altra banda, limiten sempre amb terres que s'identifiquen en funció del mas a què pertanyen, sobretot el mas de Pere Roig, el mas de l'Alzina i el de Pere Gual (AHCv, Capbreus, 320).

Tanmateix, la lectura d'aquest capbreu, alhora que afegeix altres dades prou interessants, també mostra un cop més les limitacions de la documentació medieval. Em refereixo concretament al fet que dels deu homes de Vilafranca esmentats, n'hi ha cinc que no són definits com a pagesos, sinó com a paraire, sastre, teixidor, carnicer i prevere respectivament. Aquests capbreuats, per tant, són segurament homes de mas, possessors de terres, fins i tot de dominis, però no pagesos en el sentit estricte del terme. Malgrat que ells també estaven subjectes al pagament de censos al seu senyor eminent, les terres que tenien establertes les llauraven i les sembraven altres. Malgrat ser presumiblement més nombrosos, a tots aquests llauradors, mossos i pagesos, la documentació els ha condemnat al silenci.

A les escriptures procedents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el castell d'Olèrdola s'emplaça a la vegueria de Vilafranca des de mitjan segle ^{xiv}

18.- Viladellops no compta amb cap foc al fogatge de 1365-1370, però en canvi en té 17 al de 1358 i 16 al de 1378 (Iglesies 1983).

(ACA, Can. Reg. 1542). Les escriptures procedents de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona coincideixen amb aquesta cronologia i permeten resseguir amb més detall l'evolució: si per ubicar unes terres a Vilafranca, l'any 1230, encara s'esmenta que es troben al terme d'Olèrdola, a partir del 1260-1270 ja n'hi ha prou precisant que es troben al terme de Vilafranca, o a la quadra de Vilafranca, i des del 1295 s'imposa la fórmula *en territori dita vila* (Tarafa 1536, 1v, 9v, 23r). El 1280, en un testament on es lleguen, entre d'altres, censos i drets al castell de la Granada, la torre de Ferran i Sant Cugat de Ses Garrigues, ja no s'esmenta que tots aquests indrets es troben al terme d'Olèrdola (Tarafa 1536: 58r), i el 1304 la quadra de Santa Digna, per exemple, se situa indicant que es troba al territori de Vilafranca del Penedès (Tarafa 1536, 37v). Abans d'acabar aquest segle, el rei Pere III es dirigeix amb aquestes paraules als homes del Penedès: *homines villarum, castrorum, quadrarum et locorum infra vicariam Villefrance sistentium* (ACA; Can. Reg. 1560. fol. 33r)¹⁹.

EL NAIXEMENT DE VILAFRANCA

L'any 1969 Font i Rius resumia així la visió tradicional sobre els orígens de Vilafranca i la seva relació amb el destí d'Olèrdola: 'Según acabamos de indicar, la formación de Vilafranca se enlaza estrechamente con la fallida restauración de Olèrdola, tras la invasión almorávide de 1108. Como explica muy certeramente Milá y Fontanals, en este tiempo no existía aún Vilafranca, pero la decadencia de Olèrdola, la menor necesidad de defensa y consiguiendo el deseo de buscar una posición más ventajosa, y el tránsito para Tarragona que demandaba un punto de descanso entre esta ciudad y la capital del condado, todo contribuyó a que de las capillas y casas esparcidas por el llano se formase una nueva formación. Este nuevo lugar ventajosamente situado para su prosperidad al abrigo de la torre Dela y en torno a la iglesia de Santa María, atraería sin duda a los que acudían a poblar Olèrdola, dejando el cerro para establecerse en la villa, pues beneficiábanse igualmente de sus franquezas...' (Font i Rius 1969, 668). L'origen d'aquest relat tradicional torna a trobar-se en els cronistes del segle XVII, els quals també van encetar la discussió –avui encara

no del tot resolta– sobre si calia o no identificar la torre Dela amb Vilafranca. Mas explica: 'Mentre Diago basat en una acotació del 1493 que hi ha al f. 327 del Llibre dels Feus i que és atribuïda a Pere Miquel Carbonell, identificà *Torre Dela* amb Vilafranca, Pujades, recolzat en un document de 1293, va contradir-lo resoltament.' (Mas 1932, 92).

La torre Dela apareix a la documentació procedent del cartulari de la cancelleria reial, el *Liber Feudorum Maior*, en un context molt concret: l'any 1066, cinc particulars venen al comte Ramon Berenguer la torre Dela i les terres que li pertanyen (LF 313, 314, 315, 316 i 318). Que es tracta d'un pla premeditat d'adquisició d'aquest indret ho prova la disposició cronològica de les successives compres i, sobretot, el cost de l'operació: Ramon Berenguer paga a cada u entre 600 i 800 mancuses d'or i, en total, es desprèn de la importantíssima suma de 3.750 mancuses d'or pur per adquirir una torre de la qual, fins aleshores, no en sabíem res. Al mateix moment, per exemple, els castells de Montclar, les Piles i Biure només li costen 2.000 mancuses i la meitat del de Castellet, 1.800 (Bonnassie 1981, 144). Pierre Bonnassie situa l'adquisició de la torre Dela en el moment immediatament posterior a la victòria de Ramon Berenguer I sobre Mir Geribert i els altres barons revoltats, quan, per negociar les *convenientiae* amb què el comte estendrà els lligams feudo-vassallàtics i sistematitzarà les estructures feudals, pretén de situar-se en una posició de força enfront de la seva aristocràcia amb l'adquisició de 'més castells que els més puixants de llurs magnats' (Bonnassie 1981, 139). En aquest context, la contrapartida de l'adquisició per part del comte de la torre Dela no havia estat altra que la signatura de la convenença entre el mateix comte i Mir Geribert sobre el castell d'Olèrdola, realitzada només sis anys abans (LF 296): la derrota no només havia costat a Mir Geribert la suma dels 15.000 sous que va haver de pagar directament al comte, sinó la pèrdua de les millors terres –i les més habitades!– del terme del castell d'Olèrdola. Mir Geribert va morir en una expedició contra Tortosa l'any 1060 i, des d'aleshores, els seus fills van portar el nom del castell de Sant Martí, la fortalesa heretada de la primera dona de Mir Geribert, Dispòssia de Sant Martí, que va esdevenir el primer castell del llinatge (Sobrequès 1957, r. 1980, 30-31).

Independentment de si Vilafranca va bastir-se o no sobre les runes de l'antiga torre Dela, del que no hi

19.- Des del regnat de Jaume I, al segle XIII, les vegueries havien esdevingut la principal unitat administrativa de la corona, al capdavant de les quals hi havia un funcionari reial encarregat dels afers judicials i de representació. Però tot i que les vegueries van substituir el castell termenat com a principal divisió administrativa, l'anterior fragmentació del castell termenat en feus i senyories, quadres i viles, era la que continuava dibuixant el mapa de les dependències feudals i explicava la lògica dels assentaments humans.

Figura 20. Al nord-oest de Vilafranca, abans d'arribar al turó de Sant Pau, es deuria trobar l'indret de Vallmoll, un dels assentaments del terme d'Olèrdola més importants al segle x, que tanmateix va desaparèixer després de la documentació. Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès.

ha cap dubte és que l'emplaçament de la vila coincideix amb el de les terres atribuïdes a l'alou comprat pel comte. Segons les escriptures de mitjan segle xi, l'alou de la torre Dela limitava amb el camí anomenat la Calçada, el riu de Vitrà, el castell *Mochio*, la guixera i el terme del castell de Pacs (LF 315). La Calçada, que també apareix en d'altres documents prop de la Granada i de l'indret de Vitrà, on se l'esmenta com a *via calciata pergentis ad Terrachona vel ubique* (LA 324) és el camí que recorre l'antiga Via Augusta que travessava el Penedès per la perpendicular que uneix la Granada i els Monjos; el riu de Vitrà correspon a la riera de Llitrà o de Vilobí, un afluent per la riba esquerra del riu Foix que, després de passar per Pacs s'acosta a l'actual indret de Vilafranca, encara que sense arribar-hi, i desemboca al Foix just després dels Monjos; el castell *Mochio* és el castell de Moja, al sud-oest de Vilafranca on, efectivament, altres documents també hi esmenten l'existència d'una guixera (LF 316); i el castell de Pacs, finalment, se situa al nord de Vilafranca, just al darrera del turó de Sant Pau. L'alou de la torre Dela, doncs, comprenia les terres que, a grans trets, es troben entre Santa Digna o l'antiga N-340 al sud-est, el terme de Pacs al nord, la riera de Llitrà a l'est i el terme de Moja al sud: pràcticament tota la meitat occidental de l'actual terme municipal de Vilafranca i, el que és més significatiu encara, unes terres que coincideixen plenament amb les de la parròquia de Santa Maria de Vilafranca al segle xiii, tal com les he descrit anteriorment.

Des del punt de vista de la interpretació de la lògica del poblament medieval, encara hi ha un altre aspecte interessant a assenyalar. Si observem el mapa dels assentaments del segle x anteriors a la

constitució del castell termenat d'Olèrdola, dins de l'àrea definida per la torre Dela o la parròquia de Santa Maria s'hi troba una de les aglomeracions més importants d'aquell període: l'indret de Vallmoll que, recordem-ho, havíem situat al nord-oest de Vilafranca, justament entre les darreres cases de l'actual nucli de població i el turó de Sant Pau, o fins i tot a la mateixa plana on ha crescut la vila. Al costat de Vallmoll, el mateix indret de Vitrà també estava habitat al segle x i, un xic més amunt, però clarament a la mateixa àrea, encara hi ha Pinells, que juntament amb Vallmoll és l'indret més poblat del terme d'Olèrdola al segle x (mapa núm. 1). El més sorprenent de tots aquests assentaments és que, malgrat ser els més densament poblats aleshores, al final del segle xi van desaparèixer completament de la documentació. En aquest context, la fundació de Vilafranca en aquesta zona enllaça amb una tradició més antiga, malgrat que, a partir del segle xi, els topònims amb què els escribes anomenen aquest espai siguin uns altres. Només la identificació exacta de l'indret de Vallmoll i el seu estudi arqueològic –si n'existissin restes!– podria precisar si el tall que existeix a nivell toponímic i documental és el resultat d'un tall igual de brusc en la història de la demografia de l'indret. Respondre a aquest interrogant és doblement interessant si tenim en compte que, de ser així, aquest tall coincidiria amb el moment de màxima presència humana a la plataforma rocosa del castell d'Olèrdola al segle xi.

Quan l'any 1191 el rei Alfons I dona a Berenguer de Vilafranca, Pere de Vilafranca, Dalmáu de Canyelles i Vidià de la Rafeguera la vila de Vilafranca i dotze mujades de terra al seu voltant (aquestes en alou), estableix amb precisió quines són les condicions del domini senyorial d'aquests personatges sobre els habitants de l'indret. El rei els beneficia amb la concessió de tota una colla d'exaccions senyorials, especialment amb motiu de la celebració de fires i mercats (estacaments, establiments i lleudes) i de l'aplicació de la justícia (estacaments), que s'hauran de repartir proporcionalment amb el batlle del rei a la vila. A banda d'això, els tres cavallers també reben les dues terceres parts dels censos dels vilatans i dels rèdits de les operacions de canvi i, específicament, una quarta part dels censos provinents dels ferraginals que es troben tant a la vila com a les terres del voltant. La mateixa proporció també s'aplica a les rendes obtingudes de l'aplicació dels mals usos (concretament s'esmenten l'exorquia, la cugucia i els homicidis) i d'altres serveis o tributs senyorials, com el servei d'host i les cavalgades o les questies. Finalment, el rei els atorga el monopoli sobre la cocció del pa (DP 188).

Malgrat que Vilafranca va conservar sempre el seu caràcter de vila reial, és clar que aquest fet no va deslliurar els seus habitants de les càrregues d'uns senyors feudals que, si bé havien substituït les muralles d'un castell per les d'una vila, continuaven protegint els seus interessos amb les mateixes pràctiques apreses arran de la conquesta. Des d'aquest punt de vista, la fundació de Vilafranca no és un fet aïllat i excepcional, sinó que s'inscriu en el mateix procés continuat d'esmicolament de l'antic terme del castell d'Olèrdola en el mosaic de dominis i senyories que expliquen el mapa dels assentaments humans medievals del Penedès. Vilafranca només es diferencia de la resta pel seu paper de capital de regió i de vegueria, i per la consolidació d'una oligarquia urbana que monopolitza els càrrecs municipals i, a la vegada, actua

com el més antic dels rendistes adquirint els vells drets feudals sobre les terres i les vinyes dels termes del castell i, si cal, sobre les mateixes cases d'Olèrdola (ACA, Can. Reg. 247, fol. 170). La puixança d'aquesta oligarquia es va beneficiar dels problemes financers d'una monarquia ofegada en una política Mediterrània de la qual no podia sufragar tots els costos, i quan el rei va optar per la venda de les seves jurisdiccions, els jurats de la Universitat de Vilafranca hi van participar de forma ben activa. L'any 1383 Vilafranca va comprar les rendes del rei a la Granada i Santa Fe, el 1394 va obtenir les de Sant Cugat de les Garrigues (Mas 1932: 99), i el 1393 es va fer amb tota la jurisdicció civil i criminal, alta i baixa, dels pocs habitants que encara vivien *in valli castris de Olerdola* (ACA, Can. Reg. 1936, fol. 88r-91v).

CONCLUSIONS

Malgrat les planes que acabem d'esmerçar per explicar la història del castell d'Olèrdola a l'edat mitjana, la silueta de les muralles del castell i de la petita església, rodejats de la vegetació baixa crescuda al pobre subsòl d'uns boscos repetidament cremats, continua conservant un alè de misteri i alguns dels interrogants amb què començava aquest relat resten encara sense resposta. A Olèrdola els primers esments documentals de l'indret i el registre arqueològic estudiat permeten datar –i historiar– la formació del feudalisme, però ni els uns ni els altres han estat suficients de moment per reconstruir la societat que es destrueix amb la conquesta feudal, i en molts casos, fins i tot s'han mostrat insuficients per explicar alguns dels trets més rellevants de la nova societat, la duresa i l'opacitat de l'entramat polític de la qual impedeixen d'arribar-hi al cor, allà on prenen forma els processos de treball i s'organitza el temps i la reproducció. Si hores d'ara difícilment cal esperar l'aparició de noves escriptures, és molt més plausible, en canvi, aprofundir en la identificació i l'estudi d'unes empremtes arqueològiques, el caràcter monumental de les quals no sempre és sinònim de qualitat i capacitat explicativa.

La magnificència del registre arqueològic d'Olèrdola ja va impressionar fins i tot els homes dels segles x i xi, i aquesta impressió, conjuntament amb el paper que hauria jugat l'indret com a *civitas* en el marc del feble ordenament polític visigot i el fet que el sediciós Mir Geribert el convertís en el símbol del seu efímer poder polític, explica que en alguns documents dels segles x i xi Olèrdola aparegui esmentada com a ciutat. En alguna ocasió, aquests mateixos documents també mencionen els habitatges, els patis i les sitges construïdes a la zona més baixa de la plataforma olèrdolana, tant a l'interior del recinte emmurallat com a l'exterior, però la història d'aquests edificis i la dels seus habitants és molt més comprensible en el context de la història

Figura 21. La pedrera d'època romana es va continuar explotant durant el període medieval, tot i que el mètode utilitzat per extreure els blocs era lleugerament diferent. D'aquí van procedir, segurament, les pedres per construir l'església i el castell. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.1265).

general dels pagesos del terme d'Olèrdola, de la qual formen part, que no pas si l'estudiem des del particularisme que li conferiria una major atenció a la seva denominació com a ciutat.

Constituint entre els anys 911 i 937, el castell terminat d'Olèrdola forma part de l'entramat de relacions, instruments i símbols polítics teixit pels comtes de Barcelona i els seus magnats per tal de fer efectiu el control d'unes terres recentment conquerides. Els encavalcaments que existeixen entre la cronologia de la construcció de la xarxa castral i la seva lògica respecte de l'ordenament del territori per un costat, i la història dels assentaments per l'altre (dels indrets on vivien els homes i les dones en relació als seus mitjans de subsistència, bàsicament les terres i els boscos, allò que els italians anomenen la *storia insediativa*), mostren que aquest entramat de relacions, instruments i símbols polítics es va construir de forma artificial, va ser

imposat des de l'exterior en forma de conquesta, i la societat que va acabar cristal·litzant durant el pas del segle XI al XII va ser el resultat de la forma amb què es va produir aquesta interrelació.

En començar el segle XI, al terme del castell d'Olèrdola hi havia un bon nombre d'assentaments força dispersos, situats tots ells al nord del terme, per sobre de la línia imaginària que el creua pel mig passant per la fortificació d'Olèrdola. Es tracta de la zona menys muntanyosa i és on hi havia les millors terres, la majoria de les quals actualment encara s'utilitzen per al conreu de la vinya. A l'edat mitjana, aquestes mateixes terres eren molt més humides que les actuals, segons es dedueix de la vegetació que les cobria i, a nivell documental, dels nombrosos esments de fonts, torrents i aragalls i, sobretot, de prats. Aquests prats, alguns dels quals havien estat condicionats mitjançant obres de drenatge i conducció de les aigües, s'utilitzaven per al conreu de plantes agrícoles (arbres fruiters i cereals), però sobretot per a la pastura extensiva de bestiar boví i oví. Respecte d'aquests primers assentaments, el més sorprenent és el tall que es produeix al final del segle XI, quan alguns dels indrets que fins aleshores eren més poblats, com Vallmoll i Pinells, van desaparèixer totalment de la documentació. No és casual que fos justament aquí on poc després es va fundar la vila de Vilafranca.

Malgrat que els antropònims que coneixem del latí el caràcter indígena de la majoria dels habitants d'aquests assentaments de la plana, cal destacar que, al marge de la Granada, que molt probablement també és un topònim àrab, a l'extrem occidental del terme d'Olèrdola es troben alguns dels microtopònims més interessants del registre toponímic àrab i berber detectat per Barceló a la comarca. Es tracta concretament del lloc de la Ràpita (*al-rabita*, lloc per fer *ribat*, característic de les zones de frontera o conquesta), on neix el petit rierol conegut amb el nom de l'Almunia que es dirigeix fins a l'assentament del mateix nom, ja fora dels termes d'Olèrdola (Barceló 1992a, 26; 1999, 124). Caldria explicar perquè les minucioses afrontacions del terme d'Olèrdola no esmenten cap d'aquests dos topònims, malgrat que es troben sobre mateix de la hipotètica línia de frontera del castell. En tot cas, al costat dels indrets de Pinells i de Vallmoll, la petita àrea compresa entre la Ràpita i Santa Margarida, a les ribes del riu Foix, també va aglutinar bona part dels habitants més antics del terme d'O-

Figura 22. Vista aèria des del nord-oest de la muntanya de Sant Miquel dels anys 1969-1970, amb les muralles a primer terme. A la dreta, al peu de les cingleres, s'observen les terrasses dels petits horts construïts als peus de la font. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.1110).

lèrdola. Una vegada constituït el castell termenat, aquesta àrea va continuar mantenint uns lligams amb el *castrum* molt més estrets que els altres assentaments de la plana, a vegades perquè els habitants més rics del castell hi tenien terres, d'altres perquè els olèrdolans duïen a moldre el gra als molins d'aquest indret. De fet, el destí final del camí que des del castell passa per la font i baixa a la Vall són els indrets de Santa Margarida i la Ràpita, emplaçats en el punt en què el riu Foix és més a prop del castell d'Olèrdola²⁰.

La història altmedieval de l'indret d'Olèrdola (em refereixo ara al nucli fortificat *strictu sensu*) no difereix massa de la dels seus veïns dispersos per la plana. Tant per les evidències arqueològiques (tombes antropomorfes, habitatges, balmes i coves) com pels esments documentals, sabem que en començar el segle XI també era un indret habitat. Aquests primers habitants medievals d'Olèrdola havien aterrat les terres immediatament inferiors a la font que es troba situada a la part dreta de la plataforma rocosa, unes terres que eren ben fàcils de regar i on podien haver-hi treballat l'hort (*viridarium* diu l'escriptura que s'esmenta en el document de dotació de l'església de Sant Miquel). Les terrasses entorn d'aquesta font, les que hi ha més avall de la font de l'Alba i les feixes més amples del fons de la Vall van constituir des de l'alta edat mit-

20.- El paisatge entre el tram final de la Vall i Santa Margarida i la Ràpita es troba molt malmès a causa de l'existència d'una pedrera d'extensions notables, però aquest camí encara es pot resseguir.

jana els camps conreats més propers als habitatges d'Olèrdola. Tant en unes terres com en les altres, el mateix document de dotació delata que els habitants d'Olèrdola hi tenien sobretot ferraginals, on conreaven herbes i farratges per al bestiar (vegeu mapa núm. 3).

Les sitges del sector 01 de l'excavació d'Olèrdola, a l'interior de les muralles, demostren que aquests homes i dones del segle x, com, cal suposar, els seus predecessors, també conreaven cereals, que cada u s'emmagatzemava a casa seva. A les mateixes sitges, però, també s'hi han documentat restes d'altres plantes, sobretot de figues, i evidències d'haver disposat d'una cabana ramadera important, el consum de la qual era compartit amb la caça d'altres animals salvatges. Finalment, a les mateixes sitges hi ha mostres de l'explotació de les plantes silvestres que creixien a les obagues dels boscos. Tot plegat són indicis d'una societat amb una estratègia de producció força diversificada, on les activitats agrícoles no exclouien l'explotació de les terres incultes, de manera que el conreu de plantes coexistia amb la caça i la recol·lecció de fruits i, sobretot, amb la pràctica d'una ramaderia extensiva que també ha deixat evidències de la seva importància en les nombroses carrerades que creuen el terme del castell. Al costat de la possibilitat que una d'aquestes carrerades ja passés pel lloc del castell des d'època protohistòrica, cal afegir el fet que, en època medieval, als peus de la mateixa plataforma rocosa s'hi creuaven les dues principals rutes ramaderes de la comarca, la que unia Olesa amb Castellet i la que, des de Ribes, anava fins al Bruc i la Cerdanya passant per Vilafranca. Per la seva major pluviositat, els relleus enlairats d'Olèrdola eren una àrea de pastura estiuenca per a ramats que practicaven una transhumància a petita escala i que a l'hivern aprofitaven els rostollars dels conreus o els matolls dels rostos muntanyencs, en el que s'han anomenat 'pastures de quaret o de sotabosc' (Vilà 1973, 86-87).

La possessió d'una nombrosa cabana ramadera és un tret que comparteixen en comú els habitants que he documentat a les cases situades a l'interior de la muralla de la plataforma olerdolana. Malgrat que hi ha evidències que compartien l'espai amb altres veïns i veïnes, el levita Sunifret i Igiga dibuixen un perfil força homogeni dels possessors d'aquests habitatges: més guerrers que pagesos, amb contactes amb la cúria comtal i bones relacions amb la jerarquia eclesiàstica, eren amos de ramats i de propietats entorn del castell d'Olèrdola (sobretot a la Vall) i a Santa Margarida.

Al costat d'aquesta elit autòctona creixuda gràcies al control de la ramaderia, a la plataforma d'Olèrdola també s'hi van construir cases i habitatges al-

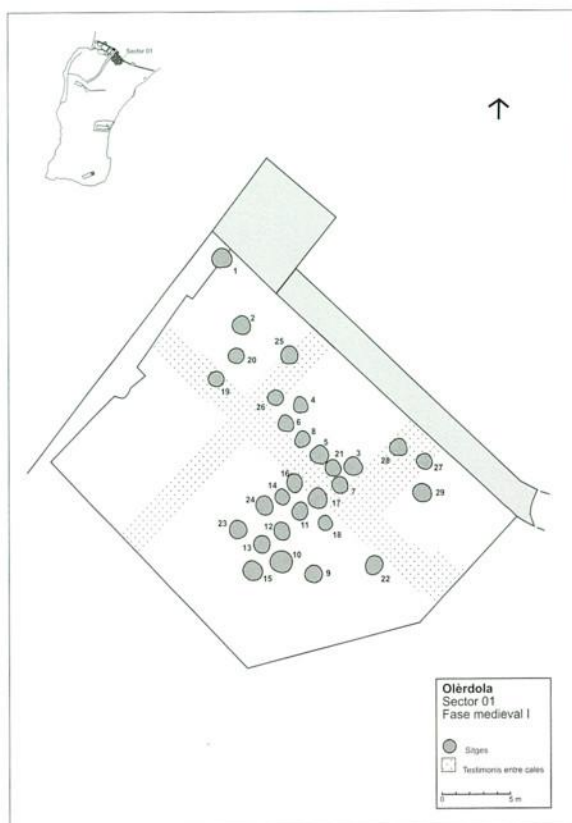
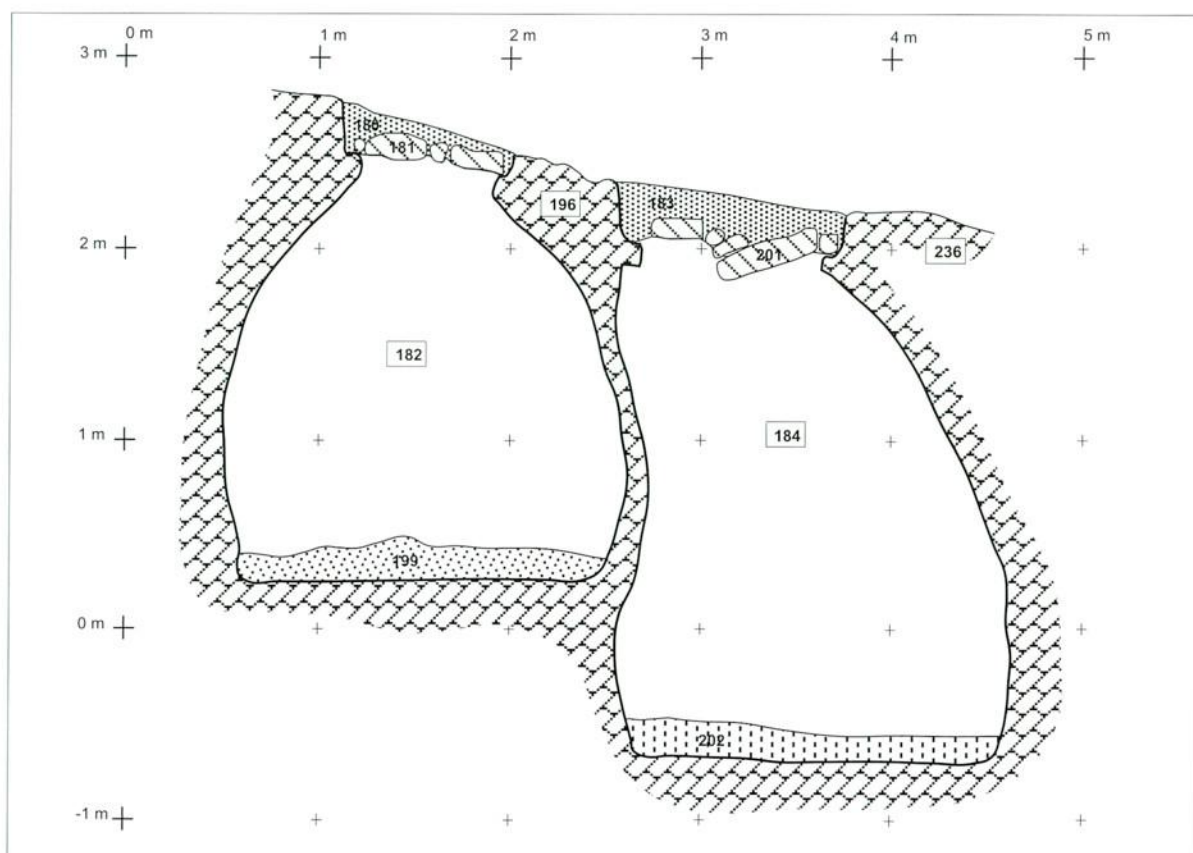

Figura 23. Planta detallada de la ubicació de les 29 sitges del sector 01 a l'entrada del recinte.

guns aristòcrates foranis, integrants del grup de magnats i cavallers que col·laboraven i es beneficiaven de la política expansiva del comte barceloní. Un exemple el constitueix Ervigi, el veguer de Cabrà, però en aquest grup també s'hi han d'incloure els castllans i els *milites* arribats a l'indret des de mitjan segle x com a vassalls del comte primer i del vescomte després.

El nombre d'escriptures referents al terme d'Olèrdola s'incrementa notablement des del final del segle x i particularment al llarg del segle xi. Aquest allau documental, però, afecta sobretot a la majoria dels indrets que he esmentat de la plana penedesa, mentre les referències als habitatges i als homes i les dones que viuen a la plataforma són cada vegada més escasses si exceptuem, és clar, els documents generats com a conseqüència de l'enfrontament de Mir Geribert amb la casa comtal barcelonina. A partir de la informació proporcionada per aquestes escriptures, tant en el moment immediatament anterior a la conquesta com al llarg del segle xi, les cases protegides per les muralles del castell d'Olèrdola semblen haver estat sobretot habitatges de senyors, de ramaders i de guerrers, de cabdills i de *milites* o castlans, que en algun cas potser van compartir l'espai amb els seus servidors

Figures 24 i 25. Dues de les sitges amb les seves tapadores de lloses situades a la zona del graner, excavada durant la campanya de l'any 1989. Arxiu MAC-Olèrdola (IA.89.042).

més directes. Sunifret, per exemple, tenia una de les seves bótes a casa del seu servent Abel-luni (CSCV 188). Després de la conquesta, la construcció al mig de la plataforma d'un gran graner i d'una àrea per al premsat del vi confirma el paper del castell com a baluard senyorial amb funcions complementàries de control polític i exacció econòmica. La seva construcció, d'altra banda, també és un dels indicis amb què comptem per mesurar els girs que es produeixen en les estratègies de producció d'aquests grups dominants en el sentit de potenciar el conreu de productes aprehensibles, com el raïm i els cereals, en detriment d'altres espècies més perecedores. La introducció massiva de la vinya, testificada documentalment, es va fer en detriment del conreu d'alguna d'aquestes plantes, com les figues o les pomes, però sobretot del nombre de prats dedicats a la pastura. Pel que fa a les sitges, fóra ben interessant de poder constatar si la construcció d'aquest graner suposa o no l'abandonament de les sitges domèstiques de què hem parlat anteriorment.

Ni les limitacions de la documentació ni les evidències d'un registre arqueològic que, tanmateix, encara resta sense excavar i desconegut, permeten negar la possibilitat que aquesta població més o menys aristocràtica hagi compartit una part del seu espai amb altres habitants, principalment pagesos tinents de petits trossos de terra a la Vall. Fins i tot

en el moment de més ocupació d'aquests indrets, el seu coneixement particular només pot derivar-se de l'excavació sistemàtica de les restes que sobreviuen, tant a l'interior de les muralles com, sobretot, a la zona del Pla dels Albats i a les dues plaformes del davant de les muralles.

La utilització col·lectiva dels erms i dels boscos, que a Olèrdola persisteix amb força i vigor fins a la baixa edat mitjana, i l'organització de les feixugues tasques de l'artifatge de noves terres, segur que van enfortir els vincles de solidaritat a l'interior d'aquestes comunitats pageses i també van contribuir a que s'agrupessin entorn d'un mateix punt (Wickham 1985, 89-98). Però fos quina fos la importància demogràfica d'aquest assentament concentrat entorn de les muralles del castell, no hi ha dubte que la seva existència va ser efímera, perquè si bé els seus orígens encara ens són desconeguts, el que és clar és que al final del segle XI l'abandonament de l'indret coincideix amb el fracàs de l'intent de Mir Geribert i els seus descendents de consolidar el castell d'Olèrdola com una de les principals fortificacions del Penedès. Si el desenvolupament del contenciós que va enfrontar el 'príncep d'Olèrdola' amb el comte de Barcelona ja era prou conegut, l'estudi més detallat de la documentació olèrdolana ha mostrat com el cost de la derrota de Mir Geribert no només es va saldar amb el pagament d'una multa prou important al comte, sinó que a més a més va significar la pèrdua del control de les millors terres del terme del castell: les terres de Vallmoll durant l'alta edat mitjana, que des de mitjan segle XII van pertànyer a Vilafranca per donació del comte.

Al final del segle XI, amb un comte de Barcelona que acabava de consolidar la seva preeminència i autoritat al capdamunt de la piràmide feudal, Olèrdola ja no tenia ni prou entitat política (la principal fortificació dels descendents de Mir Geribert va ser el castell de Sant Martí) ni disposava de les terres que exigia l'agricultura feudal, atès que les terres més fèrtils de la plana, des d'Avinyó a Santa Margarida passant per la Granada i Vallmoll, es van anar despenjant de l'antic terme castral. El mateix procés de feudalització hi va acabar consolidant dominis i senyories autònomes –quadres sobretot, però també simplement altres castells i viles– que, situats més a prop dels prats i de les vinyes van perpetuar els assentaments pagesos més antics. Prop del castell, les terres de la Vall i alguns marges guanyats al vessant nord de la muntanya només van permetre la subsistència d'alguns masos i habitatges dispersos. Es pot ben afirmar que, a Olèrdola, cap dels dos supòsits amb què la historiografia de l'*incastellament* ha explicat la constitució de castells i la concentració dels assenta-

Figura 26. Ben comunicades amb el castell, les terres fèrtils de la Vall van formar part de les primeres feixes roturades pels pagesos d'Olèrdola. Arxiu MAC-Olèrdola (MO.OL.1278).

ments pagesos al seu voltant van sobreviure al segle XI. Olèrdola se sumava així a les primeres onades de desercions i de fracassos castrals protagonitzats per castells ben situats des del punt de vista de l'estratègia militar, però sense 'espai orgànic' i per això incapaços de construir un espai agrícola viable entorn d'un punt d'habitat preestablert (Toubert 1990, 229). Com va succeir, d'altra banda, a altres indrets de la Marca barcelonina, la consolidació de la conquesta feudal va traslladar el protagonisme pel que fa a l'ordenament dels assentaments a d'altres demarcacions més petites, i això explica la continuada subdivisió dels termes originals del castell d'Olèrdola i la consolidació, dins dels seus límits, d'altres unitats jurisdiccionals, a moltes de les quals, com la Granada, Santa Margarida o Avinyó, l'aparició d'un senyor feudal va contribuir a reforçar la dinàmica dels assentaments pagesos que ja hi havia cap a la concentració dels seus habitatges entorn d'un nucli principal (Batet 1995).

Però les causes del fracàs d'Olèrdola no es poden reduir a la manca de terres de conreu. La coincidència del declivi del castell amb la mort política de Mir Geribert és una metàfora prou clara de les interrelacions que existeixen entre el context polític i les estratègies productives. El gest del comte en castigar la derrota del vescomte amb la pèrdua de les terres de Vallmoll, molt més rellevant per al futur del castell d'Olèrdola que tots els juraments de fidelitat de la nissaga dels Santmartí, té en aquest context un sentit més que simbòlic. I des d'aquest punt de vista, el fracàs d'Olèrdola també va ser el fracàs de l'ordre econòmic del feudalisme, el fracàs dels propietaris eminents del castell, que no van aconseguir de construir una agricultura fonamentada en el

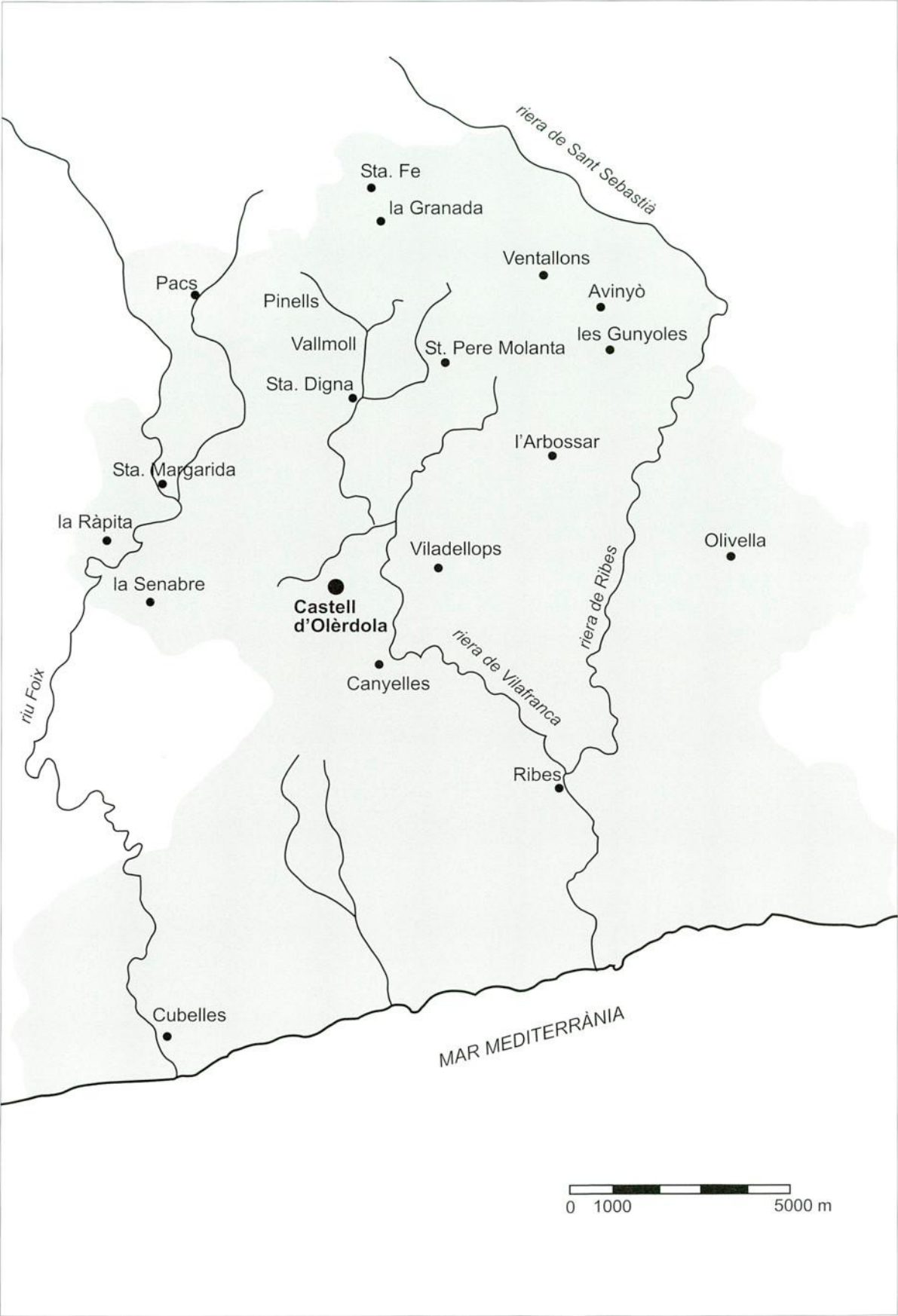
conreu en terres de secà de vinyes i cereals que justificués la permanència a recer de les muralles d'una comunitat camperola i, sobretot, els proveïes de suficients censos i rendes per reproduir-se.

La coincidència pel que fa als processos i la seva cronologia entre el que succeeix a les administracions civil i eclesiàstica demostra fins a quin punt ambdues constitueixen les dues cares d'una mateixa moneda. Durant tota la baixa edat mitjana l'església de Sant Miquel d'Olèrdola va tenir serioses dificultats per complir amb les seves obligacions respecte dels fidels, perquè fins i tot el capellà es negava a viure lluny de la plana, i al segle xvi el temple va ser tancat al culte. En algun moment de l'època moderna, l'església es va recuperar per a la celebració d'oficis religiosos, però això tampoc no va evitar que continués en una situació ben precària, fins al punt que al final del segle xix Milà i Fontanals va considerar que l'única solució a l'estat d'abandonament en què es trobava passava per vendre les runes i 'imponer al Sr. Párroco la obligación de subir a decir misa el día de San Miguel y no sé si algún otro (temo que en todo caso sean pocos mas)' (Freixas 1893, 38). De manera molt més realista, l'església de Sant Miquel d'Olèrdola va ser finalment reduïda a la condició d'ermita, on de forma puntual i amb motiu de la celebració d'algun aplec o romeria, s'hi aplegaven mossos, fadrins i senyors amb llurs famílies procedents de tots els indrets de la comarca.

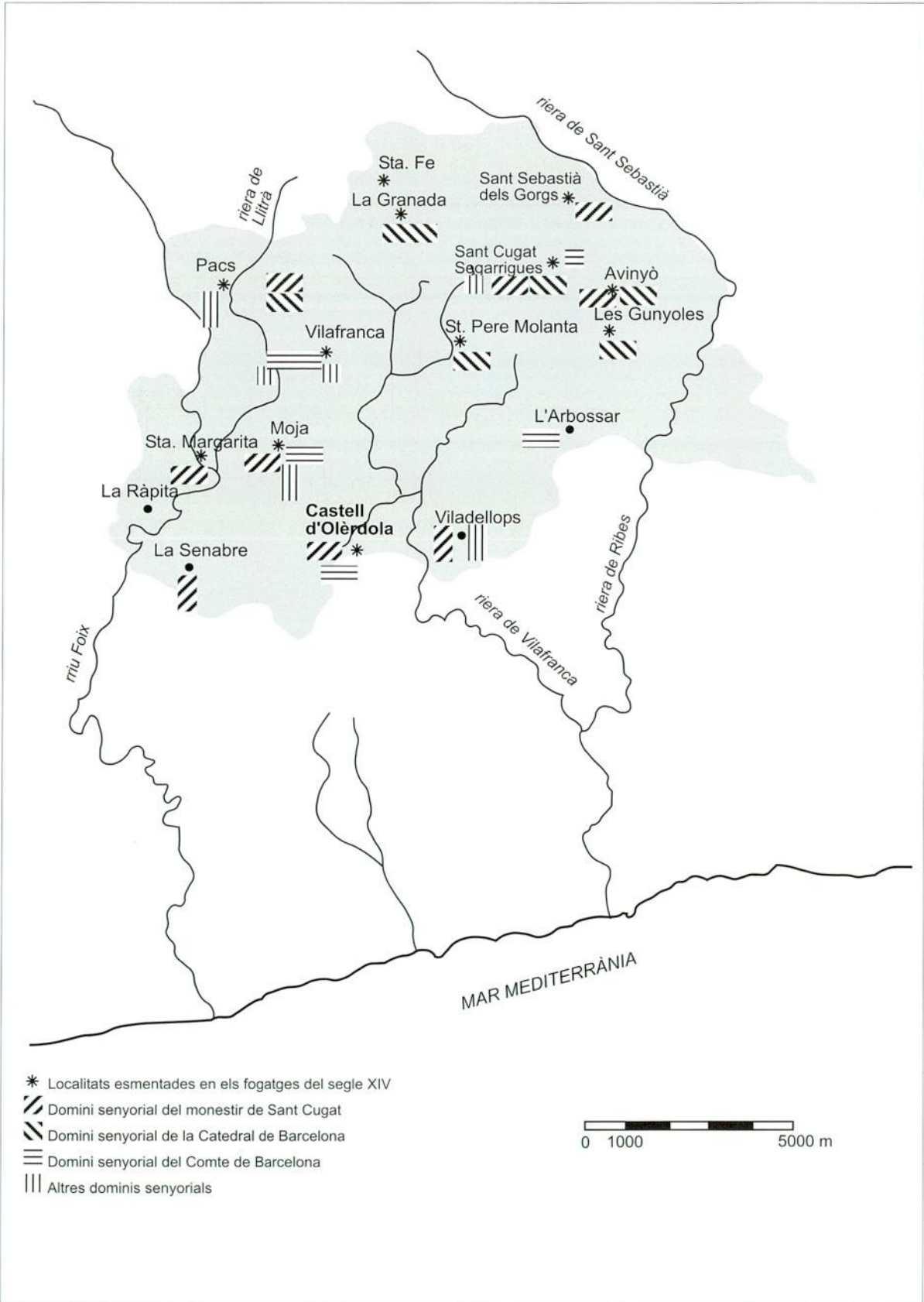
Encara que després hi anessin a passejar els dies de festa, al final del segle xv els pagesos més rics, els tinents de masos i els burgesos d'ofici que

havien invertit en l'adquisició de censos i de terres, preferien de viure a Vilafranca que no pas en algun dels llogarrets que, dispersos, encara subsistien als peus de la muntanya d'Olèrdola. És el cas, per exemple, de l'agricultor Jaume Mercer de Moja, amb terres al lloc de Santa Oliva, dins de Moja, però *nunc vero habitator in Villafranca* (AHCV, Capbreus, 320, 2v). Contraposats als de les pròsperes terres vinícoles de la plana, els veïns i veïnes de les valls d'Olèrdola –una quarantena de persones vers el 1386– van acabar per constituir una població pràcticament marginal, que si bé en alguns casos habitava els masos i masies de Sant Miquel o de la Vall, en d'altres encara aprofitava les rústegues coves obertes a la muntanya. El cicle agrari encetat amb la conquesta, en reduir les zones de pastura per haver-les dedicat al conreu dels cereals i de la vinya, va obligar els ramats a recórrer grans extensions fins a les pastures estiuenques del Pirineu. L'organització d'aquesta transhumància a gran escala, majoritàriament en mans de monestirs com el de Santes Creus o de Vallbona, va pendre als antics ramaders del Penedès el control dels seus ramats (Vilà 1973, 87). A Olèrdola, només en algunes zones apartades, més humides i amb relleus accidentats, al segle xiv encara subsistia qui insistia en el seu dret a recórrer carrerades sense pagar ni censos ni peatges (ACA, Can. Reg. 186, fol. 129v). Eren els hereus dels primers pastors de l'indret, aferrats a unes pràctiques ramaderes que, com les runes del castell, ja només constituïen el darrer vestigi del fracàs dels senyors feudals d'Olèrdola.

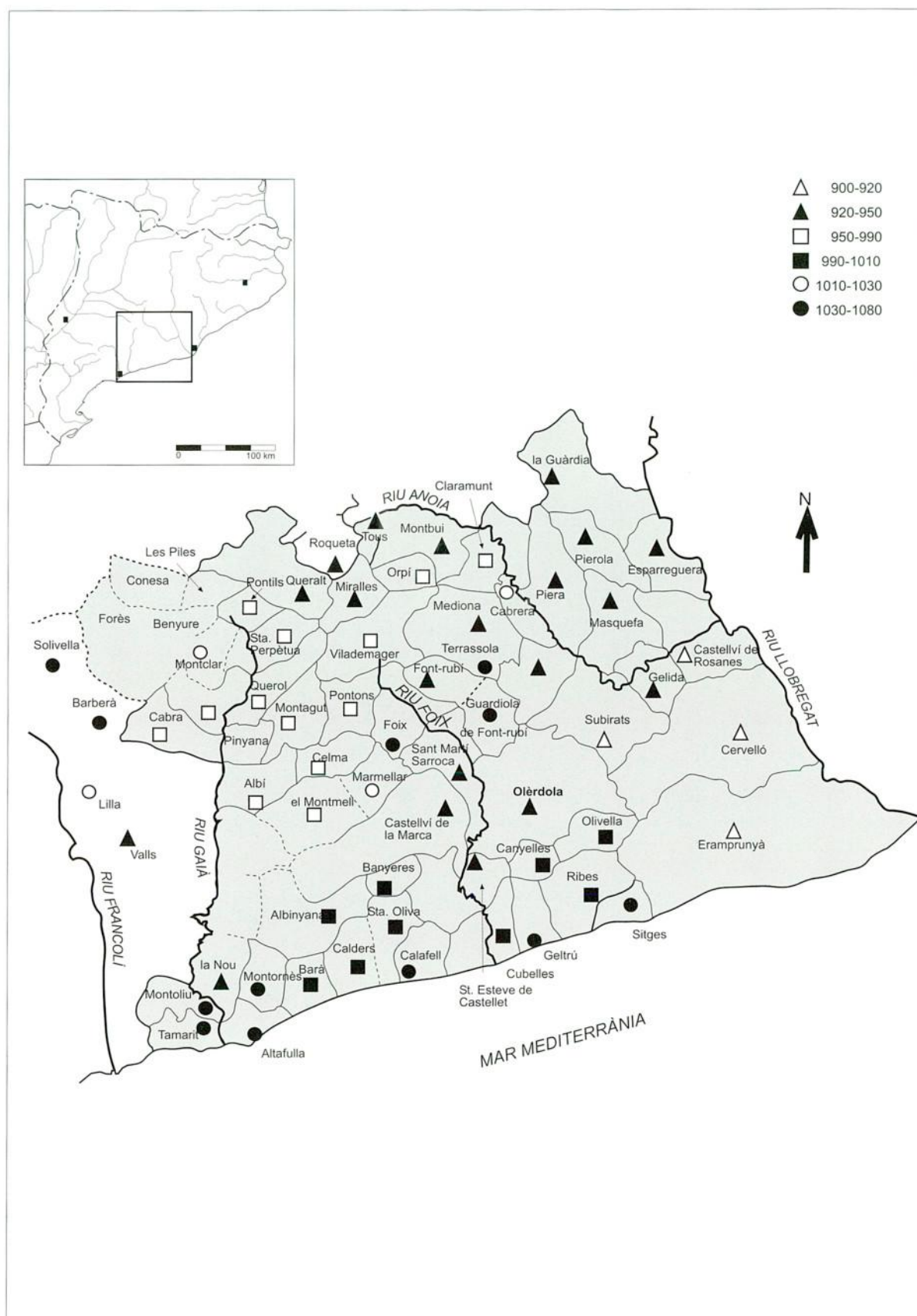
MAPES I GRÀFICS

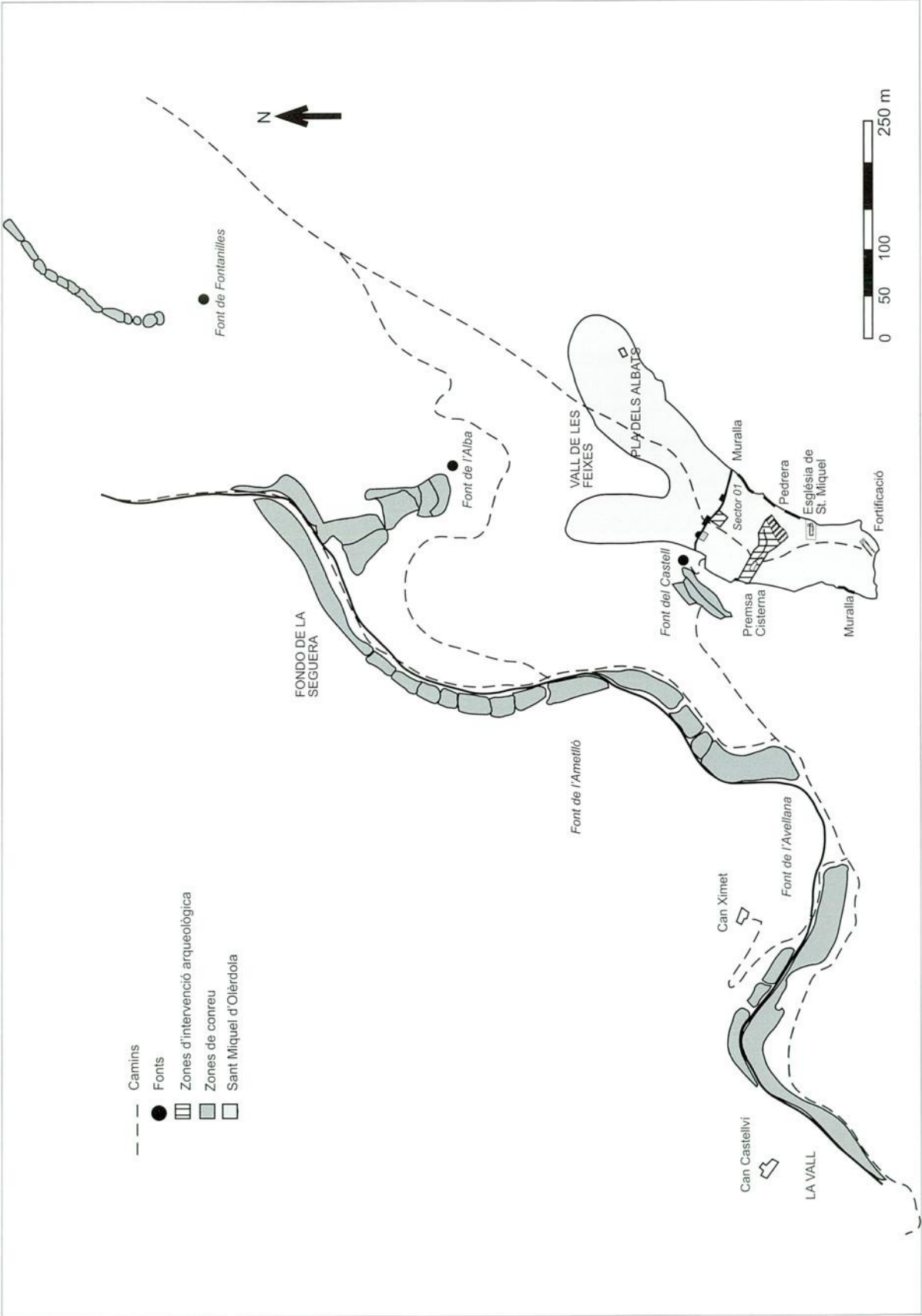
Mapa 1. El castell termenat d'Olèrdola al segle x.

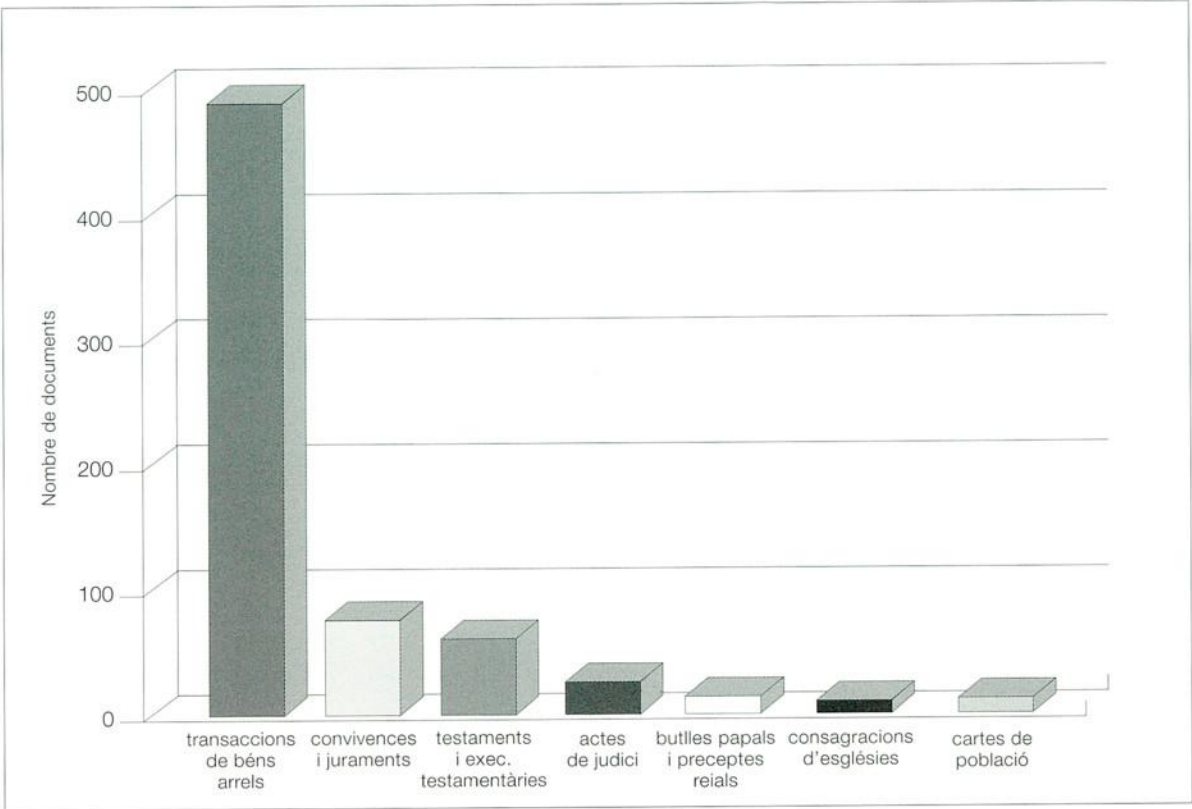
Mapa 2. El castell termenat d'Olèrdola al segle xi.

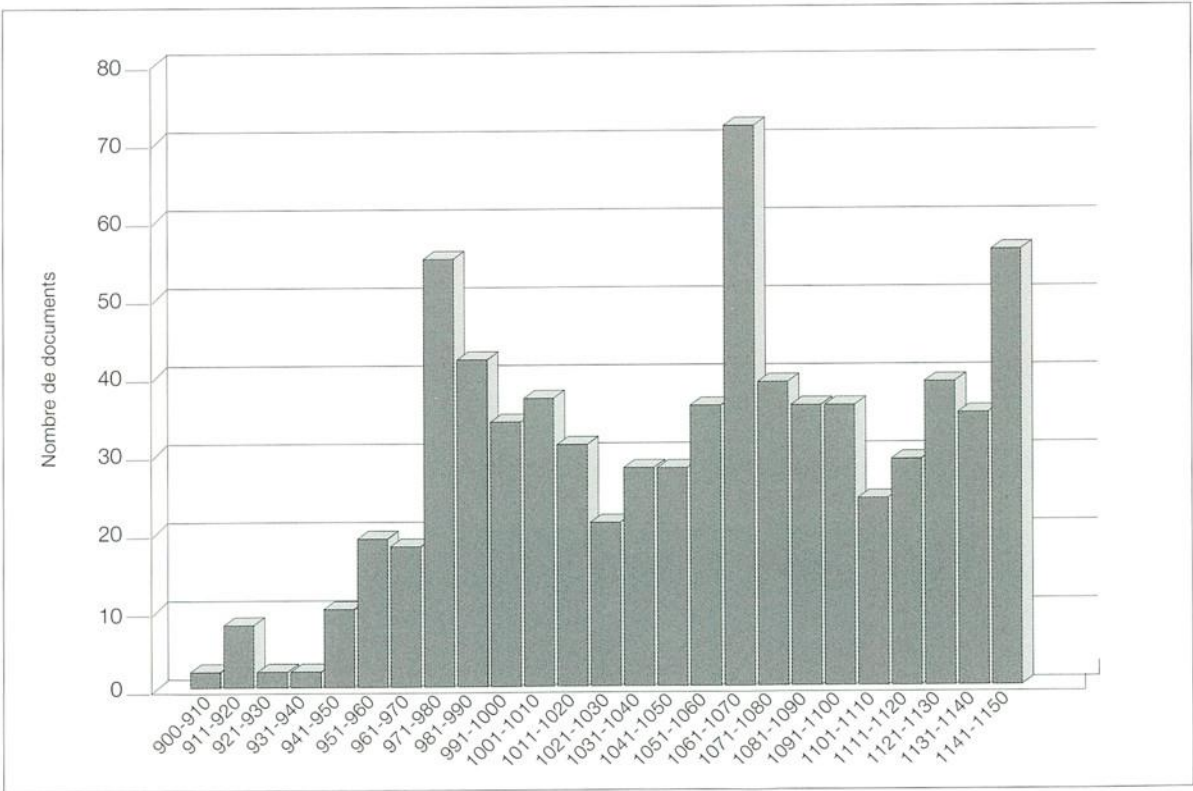
Mapa 3. Cronologia de la constitució dels castells termenats entre el Llobregat i el Francolí (de C. Batet 1996).

Mapa 4. Espais de conreu prop del castell d'Olèrdola situats a la Vall i al Fondo de la Seguera.

Gràfic 1. Tipus de documents. 904-1150 (font: Batet 1996).

Gràfic 2. Nombre de documents segons cronologia (font: Batet 1996).

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA

ABREVIACIONS

ACA: *Arxiu de la Corona d'Aragó*.
ACB: *Arxiu de la Catedral de Barcelona*.
ADB: *Arxiu Diocesà de Barcelona*.
AHCV: *Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca*.
CDI: *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, vol. IV, P. Bofarull ed., Barcelona, 1849.
CDSM: *Col·lecció diplomàtica de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles x-xv)*, A. Bach ed., Barcelona, 1988.
CPF: *Cartas de población y franquicias de Catalunya*, 2 vols, J.M. Font i Rius ed., Barcelona, 1969.
CSCV: *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, 3 vols., Josep Rius ed., Barcelona, 1946.
DCB: *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I, 844-1000, Àngel Fàbrega ed., Barcelona, 1995.
DP: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, A. Altisent ed., Barcelona, 1993.
LA, Mas: *Rúbrica dels Libri Antiquitatum de la Catedral de Barcelona*, vol. IV i IX, Barcelona, 1909-1914.
LF: *Liber Feudrorum Maior*, 2 vols., F. Miquel ed., Barcelona, 1945.
LLB: *El Llibre Blanch de Santes Creus*, F. Udina ed., Barcelona, 1947.

BIBLIOGRAFIA

ABADAL, R. d' 1958 (reimp. 1983), *Els primers comtes catalans*, Barcelona.
ALEGRET, P. 1903, *Monografia sobre la antiguitat de las runes de Sant Miquel d'Olérdula*, Vilafranca del Penedès.
ALSINA, C., FELIU, G., MARQUET, LI. 1996, *Diccionari de mesures catalanes*, Barcelona.
ALTISENT, A. ed. 1993, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, Barcelona.
BACH, A. 1988, *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles x-xv)*, Barcelona.
BALARI JOVANY, J. 1899, *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona.
BARCELÓ, M. 1992a, Els establiments àrabs i berbers a l'Alt Penedès i els seus noms, *Catalunya Romànica* XIX, 25-28.
BARCELÓ, M. 1992b, Husun et établissements arabo-bèrberes de la frontière supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'al-Andalus, *Castrum* 4. *Frontière et peuplement dans le monde Méditerranéen au Moyen Age*, 61-73.
BARCELÓ, M. et alii 1988, *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona.
BARCELÓ, M. (coord.) 1999, *Musulmans i Catalunya*, Barcelona.
BARCELÓ, M., SIGAUT, F. (eds.) 2004, *The making of feudal agricultures?*, Brill, Leiden-Boston.
BARRAL, X. 1981, *L'art preromànic a Catalunya, segles ix-x*, Barcelona.
BARTLLET, R. 1994, *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural change, 950-1350*, Londres.
BATET, C. 1993, L'Església i les esglésies en els inicis del domini comtal a la Marca del comtat de Barcelona, *Actes del I congrés d'Història de l'Església Catalana*, Solsona, 243-257.

- BATET, C. 1995, La Marca encastellada? Castells i poblament a la Marca del comtat de Barcelona, *Afers*, 21, 342-360.
- BATET, C. 1996, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles x-xi*, Sant Sadurní d'Anoia.
- BATET, C. 2001, *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta: alguns exemples de la Catalunya Nova i de Mallorca*, Tesi doctoral, UAB, Bellaterra.
- BATET, C., SOTO, R. 1998, Las donaciones a censo y los establecimientos como estrategia señorial (patrimonio Sentmenat, siglos X-XV), *VII Congreso de Historia Agraria*, Salamanca, 227-243.
- BATISTA, R., MOLIST, N., ROVIRA, J. 1990, El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989), *Tribuna d'Arqueologia*, 1989-1990, Barcelona, 87-99.
- BENET, A. 1988, La repoblació del Penedès a l'Alta Edat Mitjana, *XXIX Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*. (Sitges, 1984) Sitges 229-233.
- BENET, A. 1991, Castells i línies de reconquesta, *Symposium sobre els orígens de Catalunya*, 265-391, Barcelona.
- BOFARULL, P. 1836 (reimp. 1988), *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona.
- BOFARULL, P. 1849, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, IV, Barcelona.
- BOFARULL, A. 1876, *Historia crítica de Cataluña*, II, Barcelona.
- BONNASSIE, P. 1979, *Catalunya mil anys enrera*, I, Barcelona.
- BONNASSIE, P. 1981, *Catalunya mil anys enrera*, II, Barcelona.
- BOSCH, J.M., MESTRES, J., MOLIST, N., SENABRE, M. R., SOCIAS, J. 2002, Les sitges del sector 01. L'ocupació del castrum Olerdola al segle x. Olèrdola. Alt Penedès, *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, (Sant Cugat del Vallès, 18-21 d'abril de 2002), II, Sant Cugat, 775-789.
- BOSCH, J.M., MESTRES, J., MOLIST, N., SENABRE, M. R., SOCIAS, J. 2003a, Objectes, eines i metal·lúrgia medieval i moderna al castrum d'Olèrdola. Olèrdola. Alt Penedès. *Eines i instrumental metàl·lic medieval (s. v-xv dC)*, Museu Arqueològic de l'Esquerda, Roda de Ter, Osona, juny 2002, Roda de Ter, 13-23.
- BOSCH, J. M., MESTRES, J., MOLIST, N., SENABRE, M. R., SOCIAS, J., ALVAREZ, B. 2003b, Un celler de vi altmedieval al castrum d'Olèrdola (Alt Penedès), *IV Trobada d'estudiosos del Garraf (Vilanova i la Geltrú, 21 de novembre de 2002)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 175-180.
- BOTET I SISÓ, J. 1889, Estudio sobre la antigüedad de algunas sepulturas talladas en la roca, *Revista de Gerona* XIII, 236.
- BOWMAN, J. A. 2004, *Shifting Landmarks. Property, proof, and dispute in Catalonia around the year 1000*, Cornell University Press.
- BUXÓ, R., MOLIST, N., PIQUÉ, R. 2003, Estratègies de proveïment i ús dels recursos forestals des de la prehistòria fins l'època medieval al conjunt històric d'Olèrdola (Alt Penedès), *IV Trobada d'estudiosos del Garraf (Vilanova i la Geltrú, 21 de novembre de 2002)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 169-174.
- CARBONELL, V. 1990, *Apunts de la història d'Olivella*, Inst. Estudis Penedesencs, Quaderns de Cultura Local IV; Sant Sadurní d'Anoia.
- CARRERAS CANDI, F. 1917-1920a, *Geografia General de Catalunya*, IV, Barcelona.
- CARRERAS CANDI, F. 1917-1920b, Divisions administratives de Catalunya en èpoques passades, *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras* 9, Barcelona, 33-124.
- CEBRIÀ, A. 1987, *Informe-memoria de la campaña de Olerdola, 1986*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona.
- CEBRIÀ, A. et alii 2003, *Enclousures a la serra del Garraf des de la protohistòria a la baixa antiguitat*. Recintes d'establiment vinculats a camins ramaders, *Actes del simposi internacional d'arqueologia del Baix Penedès. Territoris antics a la Mediterrània i a la Cosetània Oriental*, El Vendrell, novembre 2003, Generalitat de Catalunya.
- COCA, B. 1984, L'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Estudi monogràfic, *Miscel·lània Penedesenca*, 75-104.
- COY, A. 1909, *Vilafranca del Panadés. Su historia y monumentos*, Barcelona.
- DALMAU, R. ed. 1967, *Els castells catalans*, III, Barcelona.
- DD.AA. 1992, *Catalunya Romànica. El Penedès i l'Anoia*, XIX, Barcelona.
- DD.AA. 2003, *Actes del Congrès. Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, *Arbúcies*, (Arbúcies, 5, 6, i 7 de març de 2003), Arbúcies, 89-116.
- DIAGO, F. 1603, *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona*, Barcelona.
- ESTEBAN, A. et alii 1993, Transformacions del paisatge i ramaderia a la costa catalana del Penedès i Garraf (Barcelona) a l'alta edat mitjana, *Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española* III, Alacant, 647-655.
- FÀBREGA, A. ed. 1995, *Diplomatari de la catedral de Barcelona, 844-1000*, I, Barcelona.
- FELIU, G. 1972a, *El dominio de la sede de Barcelona, 800-1000*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.

- FELIU, G. 1972b, El condado de Barcelona en los siglos IX y X: organización territorial y económico social, *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya* VII, 9-32.
- FELIU, G. 1976, Els inicis del domini territorial de la seu de Barcelona, *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya* XIV, 45-61.
- FERRER, A. 1949, El castro antiguo de San Miguel de Olerdola, *Archivo Español de Arqueología* XXII, Madrid, 21-73.
- FONT I RIUS, J. M. 1969, *Cartas de población y franquicias de Cataluña*, 2 vols, Barcelona-Madrid.
- FONTANA, J. 1996, Els historiadors romàntics, *L'Avenç* 200, 10-11.
- FREIXAS, R. 1893, *Monografía sobre Sant Miquel d'Olèrdula*, Barcelona.
- GUERREAU, A. 2002, *El futuro de un pasado. La edad media en el siglo XXI*, Barcelona.
- IGLÉSIES, J. 1962, El fogaje de 1365-1370, *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. XXXIV, 11, Barcelona, 249-355.
- IGLÉSIES, J. 1963, *La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*, Barcelona.
- IGLÉSIES, J. 1983, *Estudi de les xifres de població de l'Alt Penedès en el curs de sis segles (1358-1975)*, Barcelona.
- IEC 1925, *Cròniques Catalanes. Gesta Comitum Barcinonensium*, Barcelona.
- KIRCHNER, H. 1997, *La construcció de l'espai pagès: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró a Mayurqa*, Palma.
- KOSTO, Adam J. 2001, *Making Agreements in Medieval Catalonia. Power, Order, and the Written Word, 1000-1200*, Cambridge University Press.
- LABORDE, A. 1811, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, II, Paris.
- LLORACH, S. 1984, *El Penedès durant el període romànic*, Sant Sadurní d'Anoia.
- MARGARIT, A., CUBEDO, F. 1981, Els Ervigi d'Olèrdola, família bàsica en la gestació d'un comtat, *Miscel·lània Penedesenca* VI, 73-83.
- MARTÍ, R. 1992, La primera expansió comtal a ponent del Llobregat (segle x), *Catalunya Romànica* XIX, 28-35.
- MARTÍ, R. 1993, Concreció territorial del comtat de Barcelona, *IIIer Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, 247-254.
- MARTÍ, R. 1995, Territoria en transició als Pirineus medievals (segles v-x), *IIIer Curs d'Arqueologia d'Andorra. La vida medieval a les dues vessants del Pirineu*, Andorra la Vella, 37-83.
- MARTORELL, F. 1879, *Apuntes arqueológicos*, Barcelona.
- MAS, J. 1909-1914, *Notes històriques del bisbat de Barcelona. Rúbrica dels Libri Antiquitatum de la seu de Barcelona*, IV, Barcelona.
- MAS, P. 1932, *Vilafranca del Penedès*, Vilafranca.
- MASACHS, J. M. 1979, Els vells camins del Penedès, *Miscel·lània penedesenca*, 125-143.
- MESTRES, J., SENABRE, M. R., SOCIAS, J. 1994-1996, L'Alt Penedès a la primera edat del ferro: consideracions a l'entron d'un model d'ocupació del territori, *Revista Gala* 3-5, *Taules rodones d'arqueologia*, Sant Feliu de Codines, 1994.
- MILÀ I FONTANALS, M. 1869, Apuntes históricos sobre Olèrdula, *Memorias de la Real Academia de la Buenas Letras de Barcelona*, III, Barcelona.
- MILÀ I FONTANALS, M. 1880, *Olèrdula. Apéndice a la memoria impresa en el tomo II*, Barcelona.
- MIQUEL, F. 1945, *Liber Feudorum Maior*, 2 vols.
- MIRET, J. 1910, *Les cases de Templers i Hospitallers a Catalunya*, Barcelona.
- MIRET, M. 1989, Dades sobre el poblament a la comarca del Garraf durant la baixa romanitat i els inicis de l'alta edat mitjana, *Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Sitges*, 1994, Sitges, 219-227.
- MOLIST, N. 1996-1997, Les necròpolis alt-medievals d'Olèrdola, *Miscel·lània Arqueològica*, Barcelona, 215-241.
- MOLIST, N. 1999, *Olèrdola. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Barcelona.
- MOLIST, N., BOSCH, J. M., MESTRES, J., SENABRE, M. R. 2004, Estat de la recerca i problemes d'interpretació del conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès), *Jornades d'Arqueologia 2001, Intervencions arqueològiques i paleontològiques a les comarques de Barcelona (1996-2001)*, (la Garriga, novembre - desembre 2001), 231-245.
- MUNTANER, I. M. 1994, *El terme d'Olèrdola al segle x*, Vilafranca del Penedès.
- NIQUI, A. 1982, *Visites Pastorals. 1303-1310*. Arxiu Diocesà del bisbat de Barcelona.
- ORDEIG, R. 1980, Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes. II Anys: 952-988, *Revista catalana de teologia* 5, Barcelona.
- PALAU, S. 1988, Inventari de molins fariners al riu Foix, *Miscel·lània penedesenca*, 255-286.
- PIFERRER, P. 1839, *Recuerdos y bellezas de España. Principado de Cataluña*, Barcelona.
- PLANES, R. 1971, *Mir Geribert, príncep d'Olèrdola*, Barcelona.
- PONS GURI, J. M. 1963-1964, Un fogatjament desconegut de l'any 1358, *Boletín de la real Academia de las Buenas Letras de Barcelona* XXX, Barcelona, 322-498.
- PUIG I CADAVALCH, J., FALGUERA, A., GODAY, J. 1909, *L'arquitectura romànica a Catalunya* I, Barcelona.
- PUIGCORBÉ, R. 1978, *Toponímia penedesenca. Assaig etimològic*, 2 vols., Institut d'Estudis Penedescs, Sant Sadurní d'Anoia.

- PUJADES, G. 1609 (reimp. 1833), *Crónica Universal del Principado de Catalunya* VII, Barcelona.
- RIPOLL, E. 1971, *Olèrdola. Guia itinerària e històrica*. Barcelona.
- RIPOLL, E. 1978, *Olèrdola. Història de la ciutat i guia del Conjunt Monumental i Museu Monogràfic*, Barcelona.
- RIU, M. 1989, *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona.
- RIUS, J. ed. 1946, *Rationes decimarum hispaniae, 1279-1280*, Barcelona, CSIC.
- RIUS, J. ed. 1946, *Cartulario de San Cugat del Vallès*, 3 vols., Barcelona.
- ROIG, J. 2003-2004, Primeres dades sobre la ceràmica medieval d'Olèrdola (Alt Penedès), *Del Penedès* 7, Sant Sadurní, 51-64.
- ROVIRA I VIRGILI, A. 1976, *Història de Catalunya*, III, Barcelona.
- SABATÉ, F. 1997, *El territori de la Catalunya medieval*, Barcelona.
- SALRACH, J. M. 1987, *El procés de feudalització. Segles III-XIII*, in Vilar, P. (dir.), *Història de Catalunya* II, Barcelona.
- SOBREQUÉS, S. 1957 (reimp. 1980), *Els barons de Catalunya*, Barcelona.
- TARAFÀ, F. 1536, *Inventari de la Pia Almoina*, vol. IV. Arxiu de la Catedral de Barcelona.
- TO, LI. 1993, Le mas catalana du XIIe s.: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie, *Cahiers de Civilisation médiévale* XXXVI, 2, 151-177.
- UDINA, F. 1947, *El 'Llibre Blanch' de Santes Creus*, Barcelona.
- UDINA, F. 1951, *El Archivo Condal de Barcelona. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona.
- URPI, R. M., RESINA, J. A. 1991, *El castell i terme de banyeres del Penedès. Dels seus orígens al segle XIV*, Banyeres.
- VILÀ, J. 1973, *El món rural a Catalunya*, Barcelona.
- VIRELLA, A. 1986, L'accés marítim d'Olèrdola en l'alta medievalitat, *Miscel·lània Penedesenca* 20-45.
- VIRGILI, T. 1991, *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*, Tarragona.
- ZIMMERMANN, M. 1989, *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Barcelona.

ÍNDEX

ÍNDEX

PRESENTACIÓ	
Francesc Tarrats Bou	7
Josep Tort Mirambell	9
Joan Solé i Bordes	11
Núria Molist i Capella	13
 UN PRÒLEG A UN PROBLEMA	
Miquel Barceló Perelló	17
 AGRAÏMENTS	19
 CIVITAS SIVE CASTRUM: OLÈRDOLA EN LA HISTORIOGRAFIA MEDIEVAL CATALANA	21
Un interès antic	21
Origen i fixació d'alguns tòpics historiogràfics	22
 UNA CIUTAT ANTIGA?	25
El castell termenat d'Olèrdola	28
L'estat de la qüestió: les dades de l'arqueologia	30
 LA DOCUMENTACIÓ MEDIEVAL SOBRE EL CASTELL TERMENAT D'OLÈRDOLA	33
Segons la seva cronologia	33
Segons la seva procedència	34
Característiques de la documentació	35
 UN CASTRUM EX NOVO? OLÈRDOLA I L'EXPANSIÓ DEL COMTAT DE BARCELONA	37
El castell termenat	37
Una població més antiga	40
Els habitants de l'indret d'Olèrdola	44
 EL FEUDALISME AL CASTELL TERMENAT D'OLÈRDOLA	49
Senyors i senyories	49
La formació dels dominis del monestir de Sant Cugat i de la catedral de Barcelona	50
 EL TREBALL DELS PAGESOS	55
Ramaderia i agricultura	55
Els pagesos, darrer nivell de la piràmide feudal	58

OLÈRDOLA A LA BAIXA EDAT MITJANA	61
La parròquia de Sant Miquel d'Olèrdola	61
Un lloc entre d'altres	63
El naixement de Vilafranca	65
CONCLUSIONS	69
MAPES I GRÀFICS	75
BIBLIOGRAFIA	85
Abreviacions	85
Bibliografia	85
ÍNDEX	91

L'estudi sobre el vilatge altmedieval d'Olèrdola a través de la documentació que ens ha arribat (segles x-xv) és el punt de partida d'aquest primer número de la sèrie monogràfica dedicada al conjunt històric i arqueològic. Aquesta documentació és especialment concentrada en el temps (mitjans del segle x i segle xi), coherent i homogènia, fruit de l'expansió de la casa comtal de Barcelona a ponent del riu Llobregat i l'organització de la xarxa de castells termenats. Sota aquests paràmetres, les escriptures permeten resseguir els límits del terme castral, la formació dels dominis eclesiàstics i els vincles dels castlans d'Olèrdola amb el seu senyor eminent, el comte de Barcelona. Contràriament, no resulta planer, a través dels textos, apropar-nos a l'esdevenir quotidià dels homes i dones que habitaven al castell d'Olèrdola ara fa mil anys.

Carolina Batet Company. L'Hospitalet, 1965. Doctora en Història Medieval per la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 2001 amb una tesi sobre els usos de l'aigua a la Catalunya Nova després de la conquesta feudal. Va completar la seva formació a la universitat de Tübinguen (RFA). Ha publicat altres treballs relacionats amb diversos aspectes de l'expansió feudal, com ara la constitució de castells termenats, les transformacions en els processos de treball o el paper que hi van jugar els monestirs cistercencs.